

Μὲ τίς σκέψεις αὐτές, σᾶς εὐχαριστοῦμε καὶ πάλι θερμὰ γιὰ τὴν παρουσίᾳ σας στὸν πνευματικὸ αὐτὸν χῶρο, πολὺ περισσότερο ὅταν τιμᾶται ἀπόψε ἡ μνήμη ἐνὸς μεγάλου τοῦ συγχρόνου ἑλληνισμοῦ, πὺ πὺ πολὺ ἴσως ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλον κατέκτησε μὲ τὸ πνεῦμα του τὸν κόσμον, τιμώντας τὸ ἑλληνικὸ ὄνομα στὶς πέντε ἡπείρους. Μιὰν ἀπὸ τίς σπάνιες φυσιογνωμίες, πὺ ξεπήδησε ἀπὸ τὴν λεβεντογέννα κρητικὴ μήτρα, γιὰ νὰ ἔχει χαραχτεῖ σήμερα τὸ ὄνομά του αἰώνια στὸν πίνακα τῶν μεγάλων ἑλληνικῶν μορφῶν πὺ μᾶς χάρισε ἡ Κρήτη, χρονολογικὰ ὕστερα ἀπὸ τὰ ὀνόματα τοῦ Δομνίκου Θεοτοκόπουλου, τοῦ Βιτσέντζου Κορνάρου καὶ τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, γιὰ νὰ περιορισθῶ μόνο σ' αὐτούς.

Ἄποιαδήποτε εἰσήγηση γιὰ τὴν τιμώμενη ἀπόψε μορφὴ θὰ ἦταν περιττή. Ἄχι μόνο γιὰτὶ ὁλος ὁ κόσμος γνωρίζει ποῖος ἦταν ὁ Νίκος Καζαντζάκης, ἀλλὰ κυρίως γιὰτὶ ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἔχει τὸ προνόμιο νὰ συγκαταλέγει μεταξὺ τῶν μελῶν της τὸν ἀποψινὸ ὁμιλητὴ, τὸν Παντελῆ Πρεβελάκη, πὺ περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον ἔζησε καὶ συναναστάφηκε τὸν Καζαντζάκη, ἀλληλογράφησε μαζί του, καί, γενικὰ, παρακολούθησε ἀπὸ κοντὰ τὸν παλμὸ τοῦ μεγάλου Κρητικοῦ.

Παρακαλῶ τὸν συνάδελφο κύριο Πρεβελάκη νὰ μᾶς φέρει μὲ τὸν λόγο του κοντὰ στὸν μεγάλο συμπατριώτη του.

Η ΟΔΥΣΣΕΙΑ ΤΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΓΓΚΟΥ Κ. ΠΑΝΤΕΛΗ ΠΡΕΒΕΛΑΚΗ

Κύριε Πρόεδρε τῆς Κυβερνήσεως,

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τιμᾶ τὴ μνήμη τοῦ Νίκου Καζαντζάκη γιὰ τὴν ἑκατοστὴ ἐπέτειο ἀπὸ τὴ γέννησή του. Ἡ Σύγκλητος μοῦ ἔκαμε τὴν τιμὴ νὰ μοῦ ἀναθέσει νὰ ἐκφωνήσω τὸν ἑορταστικὸν λόγο. Τὸ θέμα πὺ θεώρησα κατάλληλο γιὰ τὴν περίστασι εἶναι : «Ἡ Ὀδύσεια τοῦ Καζαντζάκη». Ὁ τίτλος τῆς ὁμιλίας μου πρέπει νὰ παρθεῖ ὑπὸ δύο ἔννοιαι : ἡ πνευματικὴ ὀδύσεια τοῦ ποιητῆ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, τὸ ἔπος («Ὀδύσεια») πὺ συνέγραψε ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ὁ τρόπος πὺ θὰ πραγματευθῶ τὸ θέμα μου θ' ἀποδείξει ὅτι ὁ Καζαντζάκης εἰκονογράφησε μὲ τίς περιπέτειαι τοῦ Ὀδυσσεῆ του τὴ δική του πνευματικὴ ὀδύσεια, δηλαδὴ τὴν περιπλάνησή του στὸν κόσμον τῶν ιδεῶν καὶ τίς ἐμπειρίες του ἀπὸ τὸ βίον καὶ τὰ ἔργα του — χωρὶς νὰ ξεχνᾶμε καὶ τίς ὑποσυνειδήτες διεργασίες. Ὁ ἴδιος εἶχε συνείδηση αὐτοῦ τοῦ γεγονότος : «Ἐσκυψα ἀπάνω στὸ ἄγραφο χαρτί· δὲν ἦταν ἄγραφο χαρτί, ἦταν καθρέφτης κ' ἔβλεπα τὸ πρόσωπό μου· ἤξερα πὺς

ὅ,τι κι ἂν ἔγραφα θὰ ἦταν ἐξομολόγησι»¹. Τοῦτο ἰσχύει βέβαια γιὰ ὅλα του τὰ συγγράμματα, ἀλλὰ τὸ ἔργο πὸν κατ' ἐξοχήν τὸν ἀντιπροσωπεύει εἶναι ἡ («Ὀδύσεια»). Σ' ἔνα τετράδιο (γλωσσάριο) πὸν βρέθηκε στὰ κατάλοιπά του ἔχει σημειώσει: «Π ἄ ρ ε ρ γ α : (ἀκολουθοῦν οἱ τίτλοι τῶν συγγραμμάτων του ἕως τὸ 1940). O b r a (δηλαδή Ἔργο): ΟΔΥΣΣΕΙΑ»².

Ἡ («Ὀδύσεια») τοῦ Καζαντζάκη ὀρθῶς ἔχει χαρακτηριθεῖ ὡς τὸ μακρότερο ἔπος τῆς λευκῆς φυλῆς. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 33.333 δεκαεφτασύλλαβους (ιαμβικούς) στίχους καὶ εἶναι χωρισμένη σὲ 24 ραφωδίες³. Ἡ τύχη τῆς ὑπῆρξε παράδοξη. Ἡ πρώτη, ἡ μνημειώδης ἔκδοσις τοῦ 1938 περιελάμβανε 301 ἀντίτυπα ὄλα-ὄλα. Ὁ ποιητῆς δὲν περιέμενε νὰ βρεῖ περισσότερους ἀναγνώστες στὴ χώρα του. Ἀλλὰ τὸ ἀπροσδόκητο πὸν ἀκολούθησε ἦταν νὰ ἐπανεκδοθεῖ ἡ («Ὀδύσεια») στὴν Ἑλλάδα δυὸ - τρεῖς φορὲς καὶ —ἀκόμα πιὸ ἀπροσδόκητο— νὰ μεταφρασθεῖ σὲ τέσσερις ἀπὸ τὶς κύριες εὐρωπαϊκῆς γλωσσες καὶ νὰ ἐκδοθεῖ στὶς Ἐνωμένες Πολιτεῖες ὡς βιβλίον τσέπης.

Προτοῦ ἀφηγηθῶ τὴν πνευματικὴ περιπέτεια τοῦ Καζαντζάκη πὸν κατέληξε στὴ συγγραφή τῆς («Ὀδύσειας»), καὶ προτοῦ παρουσιάσω τὴν περίληψη καὶ ἐρευνησῶ τὸ νόημα τοῦ ἀχανοῦς ποιήματος, ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ ν' ἀναφερθῶ σὲ μιὰν ἀκόμα ἐξομολόγησι τοῦ ποιητῆ ὡς πρὸς τὴ σχέση του μὲ τὸ δημιούργημά του: «Τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι τὸ λαγάρισμα ἀπὸ ἀνείπωτες ἀγωνίες καὶ χαρές, γραμμμένο μὲ αἶμα. Προσπάθησα, χρόνια πολλά, νὰ σώσω ἀπὸ τὴν ψυχὴ μου ὅ,τι μποροῦσα. Νὰ ξέρον οἱ ἄνθρωποι, ὅταν πεθάνω, πόσο κ' ἐγὼ ἀγάπησα καὶ πόνεσα τὴ ζωὴ καὶ πῶς εἶδα καὶ πῶς ἄγγιξα τὴ θάλασσα, τὸ χῶμα, τὴ γυναῖκα. Νὰ μάθουν πῶς δὲν ἤμουν ζῶο ἢ πέτρα, παρὰ ἄνθρωπος μὲ ζεστὴ σάρκα κι ἀχόρταγη ψυχὴ»⁴. Ὅφειλω συνάμα νὰ προβῶ σὲ μιὰ προκαταρκτικὴ δήλωσις: ἡ ἔρευνά μου θὰ καλύψει τὴν πρώτην περίοδο τοῦ βίου τοῦ ποιητῆ, δηλαδή ἀπὸ τὰ παιδικὰ του χρόνια ἕως τὸ 1938, ὅποτε ἐκδίδεται ἡ («Ὀδύσεια»). Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν περίοδο καλύπτει ἡ («Ἀναφορὰ στὸν Γκρέκο») τοῦ Καζαντζάκη, πὸν τὴ θεώρησε ὁ ἴδιος ὡς τὸν μυθικὸ ἀπολογισμό τῆς ζωῆς καὶ τῆς δημιουργίας του. Ἡ δευτέρα περίοδος

1. Ν. Καζαντζάκη, «Ἀναφορὰ στὸν Γκρέκο», Ἀθήνα 1961, σ. 575.

2. Βλ. Π. Πρεβελάκη, «Ὁ ποιητῆς καὶ τὸ ποίημα τῆς Ὀδύσειας», Ἀθήνα 1958, σ. 278 καὶ σημ. 359.

3. Ἡ τελευταία γραφὴ τῆς («Ὀδύσειας») περιελάμβανε 42.500 στίχους. Ὁ ποιητῆς περιέκοψε κάπου ἐννιά χιλιάδες στίχους. Βλ. («Ὁ ποιητῆς...»), ὁ.π., σ. 268.

4. Γράμμα τοῦ Ν.Κ. στὸν Ἡλία Βενέζη ἀπὸ τὴν Αἴγυα, 30 Δεκ. 1938: περ. «Νεοελληνικὰ Γράμματα», Ἀθήνα, 7 Ἰαν. 1939.

τοῦ βίου του, δηλαδή ἀπὸ τὸ 1938 ἕως τὴ μέρα τοῦ θανάτου του (26 Ὀκτωβρίου 1957) ἐμφανίζει μιὰν ἀναθεώρηση τῶν ἀξιών πὸν ὁ Καζαντζάκης ὑπεράσπισε κατὰ τὴν πρώτη περίοδο. Οἱ κύριες αἰτίες αὐτῆς τῆς μεταστροφῆς ὑπῆρξαν ὁ Β' Παγκόσμιος Πόλεμος καὶ ἡ δοκιμασία τῆς πατρίδας μας ἀπὸ τὴν ξενικὴ Κατοχὴ καὶ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἄς μὴν ἐκληφθεῖ ὡς παλινωδία. Κάθε ἄνθρωπος ἐξελίσσεται ὑπὸ τις ἐπιδράσεις τοῦ καιροῦ καὶ τοῦ τόπου του, καὶ τὰ δημιουργήματά του ἐπιβεβαιώνουν αὐτὸν τὸν ἀναπόδραστο νόμο.

ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΠΡΩΤΗ ΠΑΙΔΕΙΑ

Ὁ Νίκος Καζαντζάκης γεννήθηκε στὸ Ἡράκλειο τῆς Κρήτης στὶς 18 Φεβρουαρίου 1883 (π. ἡ.), ἀπὸ πατέρα τὸ Μιχάλη Καζαντζάκη καὶ μητέρα τὴ Μαριγὸν Καζαντζάκη, τὸ γένος Χριστοδουλάκη. Ὁ γενέθλιος τόπος ἦταν τουρκοκρατημένος· ὁ πατέρας, ἕνας λιγομίλητος καὶ ἀπαίδευτος ἄνδρας πὸν ἐνσάρκωνε τὸ πολεμικὸ ἦθος τῆς φυλῆς του· ἡ μητέρα, μιὰ γλυκεῖα γυναίκα, ὑπόδειγμα ἀφοσίωσης καὶ ὑποταγῆς. Ὁ Νίκος ἦταν πρωτότοκος· ἀκολούθησαν δυὸ ἀδερφάδες κ' ἕνας ἀδερφός, πὸν πέθανε σὲ νηπιακὴ ἡλικία. Ἀνατράφηκε λοιπὸν σὰ μοναχογιὸς πὸν ἔφερε τὴν εὐθύνη νὰ συμπολεμήσει μὲ τοὺς ὀμοθρήσκους του καὶ νὰ λευτερώσει τὴ γῆ του. Δυὸ φορές, κατὰ τὴν παιδικὴ καὶ τὴ νεανικὴ ἡλικία, ἔφαγε τὸ πικρὸ ψωμὶ τῆς προσφυγιάς· τὴ μιὰ στὸν Πειραιά (στὰ 1889), τὴν ἄλλη στὴ Νάξο (στὰ 1897 - 99). Σὲ ἡλικία δέκα πέντε χρόνων εἶδε τὴν Κρήτη νὰ μισολευτερώνεται, ὅταν ὁ Πρίγκιπας Γεώργιος ἦρθε στὸ νησί (στὰ 1898) ὡς Ὑπάτος Ἀρμοστής τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Ἡ Κρήτη ἔμελλε ν' ἀναμείνει ἄλλα δέκα πέντε χρόνια ὥσπου νὰ ἐνωθεῖ μὲ τὴ μητέρα πατρίδα.

Σημειώσαμε τὴ διαφορὰ στὸ χαρακτῆρα πὸν παρουσιάζουν οἱ γεννήτορες τοῦ Καζαντζάκη· ὁ ἴδιος τὴν εἶδε νὰ φανερώνεται στὴ συναισθηματικὴ καὶ τὴν πνευματικὴ του ζωὴ. Ἀνάλογη διαφορὰ παρατηρεῖται ἀνάμεσα στὴν παιδεία πὸν ἔλαβε στὴν Κρήτη καὶ τὴν ἄλλη πὸν ἀπορρόφησε ὡς μαθητῆς τοῦ μοναστικοῦ Γαλλικοῦ Κολλεγίου τοῦ Τιμίον Στανροῦ στὴ Νάξο, ἀπὸ τὸ 14ο ἕως τὸ 16ο ἔτος τῆς ἡλικίας. Τὸ ἀληθινὸ σχολεῖο γιὰ τὸν Κρητικὸ ἐκείνου τοῦ καιροῦ ἦταν ὁ τιτάnius ἀγώνας τῶν ὀμοπίστων του ν' ἀποσείσουν τὸν τουρκικὸ ζυγὸ. Ἀντιθέτως, στὸ ξένο σχολεῖο τῆς Νάξου, τὸ προσφυγόπουλο ἀπὸ τὴν Κρήτη εἰσάγεται ξαφνικὰ σὲ ἄγνωστο κόσμον, μαθαίνει τὴ γαλλικὴ καὶ τὴν ἰταλικὴ γλῶσσα καὶ ἀφομοιώνει τὰ πρῶτα στοιχεῖα τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. «Ὡς τότε, δυὸ - τρία

μονάχα πρωτόγονα πάθη με κυβερνοῦσαν, λέγει ὁ ἴδιος : ὁ φόβος, ὁ ἀγώνας νὰ ρικίησω τὸ φόβο, κ' ἡ λαχτάρα τῆς λευτεριάς. Μὰ τώρα ἀναφαν μέσα μου δυὸ ἄλλα πάθη καινούρια : ἡ ὁμορφιὰ καὶ ἡ δίψα τῆς μάθησης»⁵.

ΤΟ ΔΙΔΑΓΜΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Ὅταν, στὰ 1899, ὁ νεαρὸς Καζαντζάκης γυρίζει στὸ Ἡράκλειο γιὰ νὰ συνεχίσει τὶς γυμνασιακὲς του σπουδές, γνωρίζει ποιοὶ καρποὶ παράγονται στὶς χῶρες ὅπου οἱ ἄνθρωποι χαίρονται τὴ λευτεριά· ἔχει ἤδη συλλάβει τὴν ἰδέα ὅτι ὁ πατροπαράδοτος ἥρωισμὸς μπορεῖ νὰ ὑψωθεῖ στὴ σφαῖρα τοῦ πνεύματος· ἔχει μάλιστα κριενθεῖ ἀπὸ τὸ συναίσθημα τοῦ ἀτομικοῦ προορισμοῦ του. Οἱ πανεπιστημιακὲς σπουδές του στὴ Νομικὴ Σχολή, στὴν Ἀθήνα, μέλλον νὰ γίνουν καινούρια ἀφετηρία γιὰ πλατύτερη καὶ οὐσιαστικὴ αὐτοπαιδεία. Αὐτὴ θὰ τὸν προετοιμάσει ν' ἀναλάβει τὸν πνευματικὸ ἀγώνα ὅπου κριτὴς εἶναι ἡ Ἱστορία καὶ ἀνταγωνιστὲς οἱ ἀθάνατοι ἥρωες. Ἡ φιλοδοξία του ἰδιάζει στὸν ἄνδρα πὸν στερήθηκε τὸ στίβο καὶ τὸ ἔπαθλο ἑνὸς μυθικοῦ ἀγώνα. «Σὲ καιρὸ εἰρήνης—ἔχει γράφει ὁ Νίτσε—κάθε ἄνθρωπος με πολεμικὰ ἔνστικτα στρέφεται κατὰ τοῦ ἑαυτοῦ του».

ΑΥΤΟΠΑΙΔΕΙΑ

α) Φρειδερίκος Νίτσε

Ἐνέφερα τὸ Φρειδερίκο Νίτσε. Τὸ ὄνομά του, προκειμένου γιὰ τὸν Καζαντζάκη, πρέπει νὰ προφέρεται με κατάνυξη. Αὐτὸς εἶναι ὁ μεγάλος μυσταγωγὸς πὸν στὸ δίδαγμά του ὁ ποιητὴς τῆς νέας («Ὀδύσσειας») στάθηκε πιστὸς ὡς τὸ τέλος. Τὰ πρῶτα ψήγματα ἀπὸ τὴ νιτσεικὴ φιλοσοφία εἰσχώρησαν στὴν ψυχὴ του ἀπὸ τὰ φοιτητικὰ του χρόνια κιάλας (1902 - 6). Στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα, ὀνομαστοὶ συγγραφεῖς, τόσο στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη ὅσο καὶ στὴν Ἑλλάδα, ἄφησαν νὰ σαγηνευθοῦν ἀπὸ τὸ κήρυγμα τοῦ Πρωτομάρτυρα πού, «προτρέχοντας κατὰ μιὰ γενεά, γνώρισε τὴν ἀθλιότητα πὸν ἑμεῖς γνωρίζουμε τώρα», κατὰ τὸ λόγο τοῦ Χέρμαν Ἐσσε. Ἡ ἀθλιότητα αὐτὴ συνίσταται στὴν ἀποσάθρωση τῶν μύθων καὶ τῶν θεσμῶν, στὴν ἀμφισβήτηση τῶν παραδομένων ἀξιών, μ' ἓνα λόγο στὸ «θάνατο τοῦ Θεοῦ». Ὅλοι σήμερα τὸ ἀντιλαμβάνονται πὸς ἓνας κόσμος γκρεμίζεται. Ἀλίμονο! Πρόκειται γιὰ τὸ δυτικὸ πολιτισμὸ. Πρῶτος ὁ Νίτσε εἶχε ἀκούσει τοὺς ἀνησυχητικὸς τριγμὸς καὶ προφήτησε τὰ τρομερὰ ἐπακόλουθα.

5. («Ἀναφορὰ στὸν Γκρέκο», σ. 117.

“Όταν, από τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1907 ἕως τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1909, ὁ Καζαντζάκης παρεπιδημεῖ στὸ Παρίσι γιὰ μεταπτυχιακὲς σπουδές, ἢ γνωριμία του μὲ τὴ φιλοσοφία τοῦ Νίτσε γίνεται πληρέστερη. Ὁ μυσταγωγὸς γοητεύει τὸ μύστη σὲ τέτοιο βαθμὸ πὸν ὄρες-ὄρες ταυτίζονται. Λὲ χρειάζεται ν’ ἀποδείξουμε αὐτὸν τὸν ἰσχυρισμὸ, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὁ Καζαντζάκης τὸν ἔχει προβάλει τόσες φορές. Τὰ χρόνια ἐκεῖνα τοῦ Παρισιοῦ θ’ ἀποβοῦν τὰ ἀποφασιστικότερα τῆς ζωῆς του, ἐπειδὴ τότε συλλέγει ὅλα σχεδὸν τὰ στοιχεῖα πὸν θὰ ἐναρμονίσει ἀργότερα στὴν «Ἀσκητική» του, δηλαδὴ στὸ φιλοσοφικὸ του πιστεύω, καὶ πὸν θὰ εἰκονογραφήσει μὲ τὶς περιπέτειες τοῦ Ὀδυσσεά του. Ὁ σκοπὸς του ἔχει δηλωθεῖ καθαρὰ ἀπὸ τότε : «Θέλω νὰ σχηματίσω μιὰ ἀτομικὴ, δική μου ἀντίληψη τῆς ζωῆς, μιὰ θεωρία τοῦ κόσμου καὶ τοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου, καὶ σύμφωνα μ’ αὐτή, συστηματικὰ καὶ μ’ ὀρισμένο σκοπὸ καὶ πρόγραμμα, νὰ γράφω ὅ,τι γράφω»⁶.

Στὸ Νίτσε βρῆκε ἀρχικῶς ὁ Καζαντζάκης «ἀναίδεια καὶ ἀλαζονεία, μυαλὸ ἀπροσκύνητο, λύσσα καταστροφῆς, σαρκασμὸ, κνισμὸ, ἀνόσιο γέλιο, ὅλα τὰ νύχια, τὰ δόντια καὶ τὰ φτερὰ τοῦ Ἑωσφόρου»⁷. Αὐτὴ ἦταν ἡ καταλυτικὴ ὄψη τῆς νιτσεικῆς φιλοσοφίας. Ἕνας ἐρεθισμένος προφήτης διέσυρε τὸ σύστημα τῶν ἀξιῶν πὸν οἱ Εὐρωπαῖοι εἶχαν διαμορφώσει κατὰ τὴ διαδρομὴ τῶν αἰώνων : τὶς ἐντολὲς πὸν ὑπαγόρευσαν οἱ θεοί, καὶ τοὺς νόμους πὸν ἐθέσπισαν οἱ συνετοὶ ἄρχοντες, καὶ τοὺς κανόνες συμπεριφορᾶς πὸν ἐπινόησαν οἱ φιλόσοφοι, καὶ τὰ διδάγματα πὸν παρέδωσε ἡ Ἱστορία. Σὲ μιὰ διατριβὴ ἐπὶ ὑφηγεσία μὲ τὸν τίτλο «Ὁ Φρειδερίκος Νίτσε ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας» (Ἡράκλειο, 1909), ὁ Καζαντζάκης ἔχει ἐκθέσει μεθοδικὰ τὶς ιδέες τοῦ Νίτσε γιὰ τὸν κοινωνικὸ ἀνθρώπο, τὴν οἰκογένεια, τὴν πολιτεία, τὴ θρησκεία, τὴν ἠθικὴ καὶ τὸ δίκαιο. Ἄλλ’ ἂν οἱ ιδέες αὐτὲς εἶναι ἀνατρεπτικὲς, τοῦτο ὀφείλεται ἴσα-ἴσα στὸν πόθο τοῦ φιλοσόφου νὰ δημιουργήσει ἀπὸ τὸ Μῆδεν ἓνα νέο μῦθο. Ὁ Καζαντζάκης δὲν παραλείπει νὰ ἐκθέσει συνοπτικὰ, στὸ ἴδιο μελέτημα, καὶ τὶς ἐποικοδομητικὲς ιδέες τοῦ διδασκάλου του, πὸν εἶναι γνωστὲς μὲ τοὺς ὄρους : θέληση ἐπικράτησης, Ὑπεράνθρωπος, ἱεραρχικὴ τάξη στὴν ἰδανικὴ πολιτεία, τραγικὸς ἢ διονυσιακὸς ἥρωισμός, κ.λπ. Οἱ πολυάριθμες μαρτυρίες πὸν ὁ Καζαντζάκης ἔχει καταθέσει γιὰ τὴν πνευματικὴ του περιπέτεια δείχνουν πὸς τὸ ἀρχαῖκό —γιὰ νὰ μὴν πῶ τὸ πρωτόγονο— φυσικὸ του ἀπορρόφησε τὶς νιτσεικὲς ιδέες ὅχι ὡς ἀνάιμακτα διανοήματα,

6. Γράμμα ἀπὸ τὸ Παρίσι, 4 Ἰαν. 1908. (Βλ. Πέτρον Μαρκάκη, Ἀνέκδοτα γράμματα τοῦ Νίκου Καζαντζάκη, περιοδ. «Καινούρια Ἐποχή», Ἀθήνα, φθινόπωρο 1959, σελ. 35).

7. («Αναφορά»), σ. 381.

ἀλλὰ ὡς ἀφορμὲς ὑπαρξιακῶν κρίσεων. Τοῦτο θὰ ἐπιβεβαιωθεῖ καὶ πιὸ ὕστερα ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου του. Ἀλλὰ ἐπιβάλλεται νὰ σημειώσουμε ἀπὸ τώρα πὼς ὁ Καζαντζάκης δὲ λυτρώθηκε προσχωρώντας στὸ μηδενιστικὸ πνεῦμα τῆς νιτσεϊκῆς φιλοσοφίας. Ξεκινώντας καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὸ σημεῖο Μηδέν, πόθησε νὰ συλλάβει μιὰν καινούρια μεταφυσικὴ ἐρμηνεία τοῦ κόσμου, νὰ προτείνει μιὰ νέα ἠθικὴ, μ' ἄλλα λόγια, νὰ ἰδρῦσει μιὰ θρησκεία. («Ὀλοζωῆς ἀγωνίζουμον —δηλώνει ὁ ἴδιος— νὰ τεντώσω τὸ μυαλό μου, ὥσπου νὰ τρίζει, νὰ κοντεῦει νὰ σπάσει, νὰ δημιουργήσω μιὰ μεγάλη ἰδέα, πὸν νὰ μπορεῖ νὰ δώσει καινούριο νόημα στὴ ζωὴ, καινούριο νόημα στὸ θάνατο καὶ νὰ παρηγορήσει τοὺς ἀνθρώπους»⁸).

β) Ἄνρὶ Μπερξὸν

Δεύτερος μυσταγωγὸς τοῦ Καζαντζάκη στάθηκε ὁ Γάλλος φιλόσοφος Ἄνρὶ Μπερξόν, πὸν ὁ μαθητευόμενος προφήτης τὸν παρακολούθησε νὰ διδάσκει στὸ Κολλέγιο τῆς Γαλλίας. Σὲ ἄλλο του μελέτημα, μὲ τὸν τίτλο *Henri Bergson*, πὸν δημοσιεύθηκε στὸ «Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὅμιλου» στὰ 1912 (σ. 310 - 324), ὁ Καζαντζάκης, βάνοντας προφανῶς σὲ τάξη τὶς νωπὲς γνώσεις του, συνοψίζει τὰ πρόσθετα διδάγματα πὸν παρέλαβε ἀπὸ τὸ Παρίσι: διδάγματα ἀξιοσημεῖωτα, ἐπειδὴ ἀπὸ αὐτὰ πηγάζει κατὰ μέγα μέρος ἡ κοσμοθεωρία του, ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία του, καὶ μάλιστα τὸ ὄραμα τοῦ Ἀγωνιζόμενου Θεοῦ πὸν θὰ συναντήσουμε ἀργότερα στὴν «Ἀσκητικὴ» καὶ πὸν δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ ἡ «ζωικὴ ὀρμὴ» τῆς «Δημιουργικῆς Ἐξέλιξης» τοῦ Μπερξόν. «Ἡ ζωὴ, κατὰ τὸ Γάλλο φιλόσοφο, εἶναι «διαρκῆς δημιουργία, ἀναπήδηση πρὸς τὰ πάνω, ζωικὸ ἀνάβρυσμα, γιγάντια προσπάθεια ν' ἀνασηκωθεῖ ἢ ὑλῆ»⁹. Μὲ τὴν προσπάθεια αὐτὴ ὀφείλει ὁ ἄνθρωπος νὰ συντονίσει τὴ δράση του καί, κατὰ τὴ γνωστὴ ἔκφραση τοῦ Καζαντζάκη, νὰ γίνῃ «Σωτήρας τοῦ Θεοῦ».

γ) Οὐίλλιαμ Τζαίημς

Στὶς πηγὲς τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Καζαντζάκη διακρίνουμε καὶ μιὰν ἄλλη καταβολή, μικρότερης σημασίας αὐτῆ: τὴ βιταλιστικὴ θεωρία τοῦ Ἀμερικανοῦ ψυχολόγου Οὐίλλιαμ Τζαίημς. Κατὰ τὴ θεωρία αὐτῆ, πὸν συμπορεύεται μὲ τὸν μπερξονισμό, κάθε ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ συντελεῖται στὴν ὀλότητά του, ν' ἀγγίζει τὰ ὄριά του· τὸ προσωπικὸ βίωμα, ἡ ἀτομικὴ ἀλήθεια ἔχουν μεγαλύτερο κύρος

8. («Ἀναφορά»), σ. 570.

9. Καζαντζάκης: στὸ μελέτημά του *Henri Bergson*.

ἀπὸ τῆ λογικῆ γνώση. Ὁ Καζαντζάκης, μὲ ἔμμεσο τρόπο αὐτὴ τὴ φορὰ, ἀποδίδει τὰ τροφεῖα στὸν Οὐίλλιαμ Τζαίημς, μεταφράζοντας τὸ σύγγραμμά του «Ἡ θεωρία τῆς συγκινήσεως» (Φέξης, 1911) καὶ προσωποποιώντας ἀργότερα τὴ βιταλιστικὴ θεωρία στὸν τύπο τοῦ Ἀλέξη Ζορμπᾶ. Ὅταν ὁ Καζαντζάκης γράφει¹⁰ πὼς οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἀφῆκαν βαθύτερα τ' ἀχνάρια τους στὴν ψυχὴ του εἶναι ὁ Ὅμηρος, ὁ Βούδας, ὁ Νίτσε, ὁ Μπέρξονας καὶ ὁ Ζορμπάς, τὸ ὄνομα τοῦ τελευταίου μποροῦμε νὰ τὸ ἀντικαταστήσουμε μὲ τοῦ Οὐίλλιαμ Τζαίημς. Τὸ κήρυγμά του, σχεδὸν λησμονημένο σήμερα, εἶχε βρεῖ μεγάλη ἀπήχηση στοὺς Εὐρωπαίους συγγραφεῖς τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰώνα, ἐπειδὴ συνέπεσε μὲ ταυτόσημες ἀπόψεις τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ. Ἀπὸ τὸ 1897 κιόλας, ὁ Ἀντρέ Ζίντ, μὲ τὶς «Γήινες τροφές» του, εἶχε κηρύξει τὴν ὀλική, τὴ διονυσιακὴ προσχώρηση στὴ ζωὴ. «Δὲν θέλω νὰ σοῦ διδάξω ἄλλη σοφία παρὰ τὴ ζωὴ» ἔλεγε στὸ μαθητὴ του τὸ Ναθαναήλ.¹¹

ΠΡΩΤΕΣ ΑΠΟΠΕΙΡΕΣ ΛΥΤΡΩΣΗΣ. — ΧΡΙΣΤΟΣ

Τὰ χρόνια ποὺ ἀκολουθοῦν τὴν ἐπιστροφή τοῦ Καζαντζάκη στὴν Ἑλλάδα (Ἀπρίλιος 1909) μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς περίοδος ἀνησυχίας, ἀν ὄχι ἀγωνίας. Τὸ συναίσθημα τοῦ ἀνώτερου προορισμοῦ του τὸν βασανίζει· οἱ ἐπιτυχίες του ὡς λογοτέχνη δὲν τὸν ἀναπαύουν· ἡ ὀγκώδης μεταφραστικὴ ἐργασία ποὺ ἀναλαμβάνει γιὰ νὰ πορισθεῖ τὰ μέσα τοῦ βίου τὸν ἐξαντλεῖ. Ἀλλὰ τὸ πιὸ βασανιστικὸ ἀπ' ὅλα εἶναι ὁ πόθος του νὰ βάλει σὲ πράξη τὶς ἰδέες ποὺ ρούφηξε ἀπὸ τὴ μαθητεία του στοὺς μεγάλους μυσταγωγούς. «Τί ζητοῦσα; ἀναρωτιέται. Νὰ πειθαρχήσω σ' ἓνα ρυθμὸ ἀδστηρό, νὰ καταταχθῶ σ' ἓνα στρατὸ ποὺ κίνησε γιὰ τὴν ἀνώτατη ἐλπίδα. Νὰ μπαρκάρω κ' ἐγὼ στὴ χριστιανικὴν Ἀργὸν μὲ τοὺς νηστικούς, κορρελιάρηδες, παρθένους ἡρώους. . .»¹². Ὁ τόνος τῆς περικοπῆς αὐτῆς δὲν ξεγελά. Τὸ θρησκευτικὸ πάθος τοῦ Καζαντζάκη μπορεῖ νὰ ὀρισθεῖ ὡς ἔρωτας τοῦ θείου βασανισμένος ἀπὸ τὴν ἀμφιβολία. Ἄν ὁ Καζαντζάκης εἶχε γεννηθεῖ σὲ μιὰν ἐποχὴ μὲ ἀκμαία θρησκευτικὴ πίστη, θὰ εἶχε καταφύγει πιθανῶς σ' ἓνα μοναστήρι καὶ θὰ λυτρωνόταν μὲ τὴν ὀλικὴ ἀφέρεση στὸ Θεό. Τώρα ἀποσύρεται ἀπὸ ἓναν πολιτισμὸ μεταφυσικὰ ἐξαντλημένο καὶ ἀπὸ μιὰ κοινωνία ἀνίκανη ν' ἀφομοιώσει τὰ ἐξαιρετικὰ ἄτομα, καὶ ἀγωνίζεται στὶς ἐσχατιές, μὲ τὰ μάτια προσηλωμένα στὴν

10. «Ἀναφορά», σ. 535.

11. *André Gide*, «*Les nourritures terrestres*», Paris, N. R. F., 1942, σ. 46. (Βλ. καὶ τὶς σσ. 23 - 24, 31 - 32, 35, 41, 75 κ.ἄ.).

12. «Ἀναφορά», σ. 350 - 51.

ἄβυσσο. Ὁ ἀγώνας του δὲν εἶναι κανένα ἀφηρημένο («φιλοσοφεῖν»), ἀλλὰ μιὰ πρόωγη δοκιμασία πὸν δὲν τὸν ἀφήνει νὰ βουλιάξει στὸ ζωντανὸ θάνατο. Ἡ πρώτη γυναίκα του, ἡ Γαλάτεια τὸ γένος Ἀλεξίου, παρὰ τὸν σκωπτικὸ τόνο πὸν βάζει στὴ μαρτυρία της, τὸν παρουσιάζει ν' ἀγωνίζεται ὀλομόναχος στὶς βουνοκορφές—τὸ θέατρο τῶν προφητικῶν ἐμπνεύσεων—καὶ νὰ δοκιμάζει τὴ δύναμη τοῦ λόγου του στὴν ἀπονήρευτη ψυχὴ τῶν βοσκῶν¹³. Ποιὸς εἶναι ὁ σκοπὸς του; «Θὰ μποροῦσες,—ἀκούει νὰ τοῦ λέει μιὰ ἐσωτερικὴ φωνή—παίρονοντας φόρα ἀπὸ τὰ γνωστὰ σύμβολα τῆς θρησκείας, νὰ ὀρμήσεις σὲ δικές σου θεϊκὲς ἀπόπειρες καὶ νὰ δώσεις αὐτὸ πὸν ζητᾶς καὶ δὲν τὸ ξέρεις: συγχρονισμένη μορφή στὰ αἰώνια πάθη τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου»¹⁴.

Ὁ χαρακτήρας πὸν γίνεται φανερός ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἐξομολογήσεις θὰ ἐλκύσει ὅσους ἔχουν δοκιμάσει ἀνάλογες ἐμπειρίες, ἀλλὰ θὰ σκανδαλίσει τοὺς πιστοὺς στὸ δόγμα καί, πιθανότατα, τοὺς οὐμανιστές. Ὁ ἥρωάς μας ἀνῆκει σ' ἓνα θρησκευτικὸ τύπο πὸν προσπαθεῖ νὰ καταλάβει γιατί ζεῖ καὶ πὸν κρατάει τὴ ζωὴ του σὲ ἀδιάκοπη ἔνταση, ἀγωνιζόμενος νὰ τὴ διαπλάσει καὶ νὰ τὴν ἐξυψώσει. Μόνο ἂν δεῖς τὸν Καζαντζάκη ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκοπιὰ, θὰ συμπαθήσεις τὸν ἀγώνα του καὶ θὰ αἰτιολογήσεις τὶς ἀκραίες του προσπάθειες.

Ὁ Καζαντζάκης δὲν ὑπῆρξε ἐφευρέτης τῶν ιδεῶν του. Τὶς συνέλεξε ἀπὸ ἐπιφανεῖς διδασκάλους τοῦ καιροῦ του καὶ ἀπὸ μυσταγωγὸς τοῦ παρελθόντος. Στὴ συνείδησή του δὲν γκρεμίστηκαν τὰ παλαιὰ εἰδῶλα ὕστερα ἀπὸ μεθοδικὴ ἀμφισβήτηση. Ὅταν ἐπιστρέφει στὴν Ἑλλάδα, ἡ συνείδησή του κατακτᾶται ξανά ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ τόπου του. Ἡ ἀγωνία του ἀπὸ τὸ διασυρμὸ τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἀπὸ τὸν πάταγο τῶν νέων δαιμονίων ὑποχωρεῖ σὲ δεύτερο ἐπίπεδο γιὰ ν' ἀνακύψει ὁ χριστολογικὸς διαλογισμὸς πὸν ἔχει περιγράψει ὁ ἴδιος.

ΠΑΛΙΝΟΣΤΗΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΥΠΛΑΝΗΤΟΥ. — ΣΙΚΕΛΙΑΝΟΣ

Στὰ 1910, τὸ ἔθνος μας ἔχει ἀφυπνισθεῖ ἀπὸ τὴ ζωηφόρο πνοὴ τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου. Στὸν πνευματικὸ τομέα, ὀρισμένα γεγονότα, ὅπως ἡ ἴδρωση τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὅμιλου, προοιωνίζουν μιὰ νεκρανάσταση. Ἐκλεκτὰ πνεύματα ἔχουν προσχωρήσει στὸ δημοτικισμό, θεραπεύοντας ἔτσι τὸ συναίσθημα ἀνεστιότητος πὸν βασανίζει τὸν διανοούμενο στὴν Ἑλλάδα. Ὁ Ἴων Δραγοῦμης,

13. Γαλάτειας Καζαντζάκη, («Ἀνθρώποι καὶ ὑπεράνθρωποι»), Ἀθήνα, 1957, σ. 137 - 141.

14. («Ἀναφορά»), σ. 329.

στὸν ὁποῖο ὁ Καζαντζάκης ἀφιερώνει τὸν «Πρωτομάστορά» του (1910), ἔχει ἤδη ἀναγνωρισθεῖ ἀπὸ πολλοὺς ὡς ὁ προφήτης τῆς Ἑθνικῆς Ἀναγέννησης. Οἱ νικηφόροι Βαλκανικοὶ πόλεμοι ἐπιβεβαιώνουν τὴν πίστη τοῦ λαοῦ καὶ τῆς ἡγεσίας του στὰ πεπερωμένα τοῦ Ἔθνους. Τὸ ἔτος 1914, ὁ Καζαντζάκης ἔχει ἐπὶ πλεόν τὴν τύχη νὰ γνωρισθεῖ καὶ νὰ συνδεθεῖ μὲ τὸν ὁμηλικό του Ἄγγελο Σικελιανό (1884 - 1951). Ὁ μουσὸλόγητος ποιητὴς δὲν ἦταν ξένος πρὸς τὰ πνευματικὰ ρεύματα τοῦ καιροῦ του, εἶχε μάλιστα ἀναδειχθεῖ ἀνανεωτῆς τοῦ λυρικοῦ λόγου στὴ χώρα μας. Ἡ ποίησή του εἶχε φανερωθεῖ μὲ τὸν ἀπόλυτο χαρακτήρα ποὺ ἔχουν τὰ θεμελιακὰ ἔνστικτα : ὁ ποιητὴς ἀγνοοῦσε τὴν κοινωνία, τὰ δέοντα καὶ τὰ συμφέροντα, καὶ ἔτρεφε τὴν ἔμπνευσή του μὲ ἀδιάλειπτη ἐπικοινωνία μὲ τὴ φύση. Ἐνα τέτοιον ἄνθρωπο, ὁ Καζαντζάκης ἦταν ἔτοιμος νὰ τὸν ἀγαπήσει. Πρωτοῦ ἀκόμα τὸν ἀνταμώσει, εἶχε γοητευθεῖ ἀπὸ τὸν («Ἀλαφροῖσκιωτο») (1909). Τὸ νεανικὸ αὐτὸ ποίημα σὲ μεθᾶ μὲ τὸ ρευστὸ συννευμὸ τῶν συναισθημάτων καὶ τῶν ἐντυπώσεων, μὲ τὴ θεϊκὴ ἀμεριμνησία του καὶ μὲ τὴν ἰκανότητα τοῦ ποιητῆ ν' ἀφομοιώνει τὸν φυσικὸ κόσμον μὲ τὴν πνευματικὴ παράδοση τῆς πατρίδας του. Οἱ νέοι Διόσκουροι ἀναγνωρίστηκαν ἀμέσως ὡς ἀδερφοί. Ἦταν κ' οἱ δύο τους στὴν ἀκμὴ τῆς ἡλικίας, («δὲν τοὺς ἔλειπε παρὰ ἡ αἰωνιότητα γιὰ νὰ λέγονται θεοί») ¹⁵.

Θρηλικὸ ἔχει μείνει στὴν πνευματικὴ ἱστορία τοῦ τόπου τὸ προσκύνημα τῶν δυὸ ποιητῶν στὸ Ἅγιον Ὄρος τὸ Νοέμβριον καὶ Δεκέμβριον τοῦ 1914. «Πῶς ἐζήσαμε τὴ ράτσα μας,—σημειώνει ὁ Καζαντζάκης στὸ Ἡμερολόγιό του ¹⁶— τὴν πίστη τῶν πατέρων μας, πῶς ὑψώσαμε παντοῦ τὴν ψυχὴ, πῶς ἐχαιρετήσαμε τὴ ζωὴ ποὺ σηκώνεται σὰ σαῖτα τῆς θείας χάριτος πρὸς τὰ οὐράνια!... Πῶς διαβάσαμε—προσθέτει παραπέρα— Dante, Βούδα, Εὐαγγέλιο! Πῶς μιλούσαμε γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ ζωή!». Θὰ προσέξουμε ἐπίσης μιὰν ἄλλη ἀναγραφὴ μὲ χρονολογία : Βατοπέδι, 18 Δεκεμβρίου 1914 : «Διάβασα Dante (canto 26) γιὰ Ὀδυσσέα. Ἐπειτα Βούδα, καὶ τὰ δάκρυα γέμισαν τὰ μάτια μου». Ἡ ἀναγραφὴ αὐτὴ εἶναι πολὺτιμη, ἐπειδὴ μαρτυρεῖ πότε ἡ φαντασία τοῦ Καζαντζάκη φλογίστηκε ἀπὸ τὸ ὄραμα τῆς νέας («Ὀδύσειας»). Ὡς γνωστὸ, ὁ Ὀδυσσεὺς ποὺ συναντοῦμε στὸ 26ο ἄσμα τῆς «Κόλασης» τοῦ Δάντη δὲ γυρίζει στὴν Ἰθάκη. Εἶναι ὁ φνυγόκεντρος τύπος τοῦ Ὀδυσσεὺς ποὺ φαντάστηκαν ὀρισμένοι ποιητὲς τῆς ὕστερης Ἀρχαιότητος καὶ τῶν νεώτερων χρόνων, κατ' ἀντίθεση πρὸς τὸ ροσταλαγὸ Ὀδυσσεὺς τοῦ

15. Ὁ Σαίξπηρ γιὰ τὸν Marcio στὸν «Κοριολανό»: «He wants nothing of a god but eternity».

16. Ἀνέκδοτο Ἡμερολόγιο. Φέρει τὴν ἐπιγραφὴν : «Νβρης - Δβρης 1914». Ἀνάλογο ἡμερολόγιο εἶχε κρατήσει καὶ ὁ Σικελιανὸς (σήμερον στὸ τμήμα χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης).

Ὁμήρου. Ὅταν γλιτώνει ἀπὸ τὴν Κίρκη, ὁ πόθος του νὰ γνωρίσει κι ἄλλους τόπους τὸν σπρώχνει νὰ διαβεῖ τὶς Στῆλες τοῦ Ἡρακλέα, δηλαδή τὸ ὄριο τῆς ἀνθρώπινης τόλμης, καὶ ν' ἀθθαδιάσει μὲ λιγιστοὺς συντρόφους στὸν ἀνεξερεύνητο ὠκεανό. Βάνει πλώρη κατὰ τὸ Νότο, ἀρμενίζει πέντε φεγγάρια, καὶ ἀξιώνεται νὰ δεῖ «τ' ἀστέρια τοῦ ἄλλου πόλου» προτοῦ τὸν καταπιεῖ τὸ πέλαγο μαζὶ μὲ τοὺς συντρόφους του.

Τὸ προσκύνημα τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἰσοδυναμεῖ, γιὰ τὴν ψυχὴ τοῦ Καζαντζάκη, μὲ παλινόρθωση τῶν ἐφεστίων θεῶν. Οἱ δυὸ προσκυνητὲς ἐπιχειροῦν, ἔπειτα ἀπὸ λίγο, μιὰ νέα περιήγηση στοὺς ἱεροὺς τόπους τῆς Ἑλλάδας, ἀναζητώντας τὴ «συνειδήση τῆς γῆς καὶ τῆς φυλῆς τους»: Δαφνί, Ἐλευσίνα, Μέγα Σπήλαιο, Κόρινθος, Μυκῆνες, Ἄργος, Τεγέα, Σπάρτη, Μυστράς, Δελφοί. Στις 2 Μαΐου 1915, ὁ Καζαντζάκης σημειώνει στὸ Ἡμερολόγιό του: «Ὅλη αὐτὴ τὴ νέα ἐξέλιξή μου, τὴ χρωστῶ: α) στὶς ἐκδρομὲς μου: Ἁγίον Ὄρος, Μυστράς, Δελφοί, β) στὰ διαβάσματά μου τὰ τελευταῖα: Dante, Rodin («L'Art», ὑπὸ Gsell, καὶ «Cathédrales»), Bergson, Claudel («Cinq grandes odes»), γ) στὴ συντροφιά μου μὲ τὸ Σικελιανό». Πράγματι, ἀπὸ τὸ παράδειγμα τοῦ συντρόφου του πὸν ἔμεινε ἀμετακίνητος στὴν παράδοση τοῦ τόπου του, ὁ πλάνης στὸν κόσμου τῶν ἰδεῶν φρονηματίζεται καὶ ξαναβρίσκει τὶς ρίζες του.

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΕΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΕΣ

Ἡ περίοδος 1916 - 18, παρὰ τὸν ἔθνικὸ διχασμὸ καὶ τὴ συμφορὰ τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου, ἀποδείχτηκε γόνιμη γιὰ τὸν Καζαντζάκη. Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ σχεδιάζει τὶς τραγωδίες («Ὀδυσσεάς»), («Νικηφόρος Φωκάς») καὶ («Χριστός»), πὸν ἢ συγγραφή τους μέλλει νὰ ὀλοκληρωθεῖ τὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια¹⁷. Ἡ ἐπιστροφή του στὶς ρίζες ἔχει τοῦτο τὸ ἐδεργετικὸ ἀποτέλεσμα, ὅτι τὸν ἐπαναφέρει στὴν ποιητικὴ δημιουργία. «Τὸν «Ὀδυσσεά» τὸν ἀγαπῶ πολὺ, γιὰτὶ ὕστερα ἀπὸ πολύχρονη σιωπὴ βγήκε ἀπὸ τὸ σπλάγχο μου καὶ —ὅπως λέει ἡ Γραφή— «διήνοιξε τὴν μήτραν»»¹⁸. Στὴ δραματικὴ τριλογία του, ὁ Καζαντζάκης ἐρμηνεύει τρία θέματα πὸν τὰ χωρίζει τὸ ἓνα ἀπὸ τ' ἄλλο μιὰ χιλιετία περίπου. Εἶναι ἱκανὸς ν' ἀγκαλιάζει μὲ τὸ βλέμμα του τὰ παροράματα τοῦ Μύθου καὶ τῆς Ἱστο-

17. Εἶχε συγγράψει καὶ τὴν τραγωδίαν «Ἡρακλῆς» (σήμερα χαμένη). Ὁ «Νικηφόρος Φωκάς» ἐκδόθηκε στὰ 1927, ὁ «Ὀδυσσεάς» καὶ ὁ «Χριστός» στὰ 1928. Καὶ τὰ τρία βιβλία ἀπὸ τὸν ἀθηναϊκὸ ἐκδοτικὸ οἶκο «Στοχαστής».

18. Ἔτσι μοῦ γράφει ἀπὸ τὸ Κίεβο στὶς 25 Μαΐου 1928. («400 Γράμματα τοῦ Καζαντζάκη στὸν Πρεβελάκη», Ἀθήνα 1965, σ. 74).

ρίας, όπως θ' αποδείξει και με τις άλλες τραγωδίες του. «Μεγάλοι ἴσκιοι στριμώχονταν γύρω ἀπὸ τὸ λάκκο τῆς καρδιάς μου —θά πεῖ ἀργότερα¹⁹— και ζητοῦσαν νὰ πιοῦν αἷμα ζεστὸ νὰ ζωντανέψουν : ὁ Ἰουλιανὸς ὁ Παραβάτης, ὁ Νικηφόρος Φωκάς, ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, ὁ Προμηθεύς»²⁰. «Τὸ ξέρω,—ἐπιλέγει—ὅ,τι γράφω δὲ θά'ναι ποτὲ ἄρτιο ὡς τέχνη· γιατί ἡ πρόθεσή μου μάχεται νὰ ξεπεράσει τὰ σύνορα τῆς τέχνης κ' ἔτσι παραμορφώνεται ἢ οὐσία τῆς ὁμορφιάς, ἢ ἀρμονία». Ὁ στόχος του βρῖσκεται, πράγματι, ἐπέκεινα τῆς τέχνης. Οἱ προφήτες δὲ γνοιάζονται γιὰ τοὺς κανόνες τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ λογοτεχνικοῦ εἶδους, ἀλλὰ γιὰ τὸ μήνυμα ποὺ φέρουν στοὺς ἀνθρώπους. Ἄν χρειαστεῖ, θὰ μιλήσουν και θὰ συγγράψουν ἐρήμην τῶν Μουσῶν.

Ἄξιζει νὰ προσθέσουμε πὼς ἡ ποίηση τοῦ Καζαντζάκη δὲν πέρασε ἀπὸ τὸ λυρικό στάδιο, καθὼς παρατηρεῖται συνήθως στὸ ξεκίνημα τῶν λογοτεχνῶν. Ὁ Καζαντζάκης ἔβαζε τὸ λυρικό ποιητὴ κάτω ἀπὸ τὸν τραγικό και τὸν ἐπικό· τὸν ἔλεγε «θεῖο ἀηδόνι», δηλαδή ἀνίκανο νὰ διερευνήσει τὸ πεπρωμένο τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως κάνει ὁ τραγικός ποιητής, ἢ νὰ ὑψοθεῖ στὴν ἐποποιία σὰν τὸν Ὅμηρο, μετὰ τὸ σπαθὶ στὸ χέρι, ὅπως τὸν φαντάστηκε ὁ Δάντης («Κόλαση», Δ' 86 - 88). Ἡ ἀξία τοῦ θεάτρου τοῦ Καζαντζάκη ἔγκειται στὰ ἔσχατα ἐρωτήματα ποὺ θέτει, ἀν ὄχι στὴν ἥρωική λύτρωση ποὺ σχεδὸν στερεοτύπως προτείνει. Πράγματι, οἱ τραγικοὶ ἥρωες τοῦ Καζαντζάκη ἐνσαρκώνουν τὴν κοσμοθεωρία ποὺ διατύπωσε στὴν «Ἀσκητική» του, ἐξ οὗ ἡ ὁμοιομορφία τους ὡς χαρακτήρων και ἡ ἀνορθόδοξη δομὴ τῶν ἔργων, ὅπου ἡ ψυχικὴ ἔνταση παράγεται περισσότερο ἀπὸ τὰ λεγόμενα παρὰ ἀπὸ τὰ δρώμενα (πρότυπο ἀπαράμιλλο, ὁ «Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶ»).

ΠΑΡΑΤΑΙΡΕΣ ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ

Τὰ ἔτη 1917 - 20 ἐπιφυλάσσουν στὸν Καζαντζάκη παράταιρες ἐμπειρίες. Στὰ 1917 βρῖσκεται στὴν Πραστοβὰ τῆς Μάνης μετὰ τὸ Γιώργη Ζορμπὰ (τὸν Ἀλέξη Ζορμπὰ τοῦ μυθιστορήματος), προσπαθώντας νὰ ὀργανώσει τὴν ἐκμετάλλευση ἑνὸς λιγνιτωρυχείου ποὺ μέλλει νὰ προμηθεύει καύσιμα γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ Πολέμου. Στὰ 1918 περιηγεῖται τὴν Ἑλβετία, ἔχοντας ὡς ἀφετηρία τὴ Ζυρίχη. Πηγαίνει νὰ προσκυνήσει τὰ λημέρια τοῦ Νίτσε, και δὲν παύει νὰ βασαν-

19. («Ἀναφορά», σ. 542 - 543).

20. Σὲ τούτους ἔχουμε νὰ προσθέσουμε τὸ Θησέα (τοῦ «Κοῦρου»), τὸν Ὀδυσσεά, τὸν Περίανδρο (σύζυγο τῆς Μελισσας), τὸ Λῶτ («Σόδομα και Γόμορρα»), τὸ Χριστό, τὸ Χριστόφορο Κολόμβο, τὸν Καποδίστρια. (Βλ. Ν. Κ α ζ α ν τ ζ ά κ η, «Θέατρο», τόμοι Α' - Γ', Ἀθήνα, 1955 - 56).

νίζεται από μεσσιανικά όραματα. Τò Μάιο τοῦ 1919 διορίζεται ἀπὸ τὸ Βενιζέλο διευθυντῆς (κ' ὕστερα ἀπὸ λίγο προάγεται σὲ γενικὸ διευθυντῆ) τοῦ νεοσύστατου Ἑπιχειρηματικοῦ Περιθάλψεως, καὶ τὸν Ἰούλιο τοῦ ἴδιου ἔτους ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ὡς ἀρχηγὸς τῆς Ἀποστολῆς πὸν ἔχει νὰ ἐπαναπατριῶσι τοὺς Ἑλληνες τοῦ Κανκάσου. Τὸν ἐπαναπατρισμὸ 150.000 προσφύγων ἀκολουθεῖ ἡ ἐγκατάστασή τους στὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη. «Φρικώδης, πυρετώδης δουλειά», σημειώνει ὁ Καζαντζάκης στὸ Ἡμερολόγιό του. (Δὲν ὑποψιάζεται πὼς τόσο οἱ ἐμπειρίες ἀπὸ τὴν ἐπιχειρήσιμη τοῦ λιγνιτωρυχείου ὅσο καὶ οἱ ἄλλες ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ ἀποστολὴ στὸν Κανκάσο θὰ τροφοδοτήσουν ἀργότερα τὰ μυθιστορήματά του «Βίος καὶ πολιτεία τοῦ Ἀλέξη Ζορμπᾶ» καὶ «Ὁ Χριστὸς ξασταυρώνεται»). Ἡ ἀπροσδόκητη παρένθεση στὴ ζωὴ του τερατίζεται τὸ Νοέμβριο τοῦ 1920, ὅταν παραιτεῖται ἀπὸ τὸ Ἑπιχειρηματικὸν, μετὰ τὴν ἤττα τοῦ Κόμματος τῶν Φιλελευθέρων στίς ἐκλογές.

ΜΙΑ ΚΡΙΣΙΜΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Ὁ Καζαντζάκης πηγαίνει νὰ θεραπεύσει τὴν πίκρα του—πὸν εἶναι πίκρα τοῦ προοδευτικοῦ τμήματος τοῦ Ἑθνους—σὲ μιὰ περιήγησι στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη (Γαλλία, Γερμανία, Ἰταλία). Ἐπιστρέφει στὴν Ἑλλάδα γιὰ λίγο, καὶ ξαναφεύγει γιὰ τὴν Αὐστρία καὶ Γερμανία τὸ Μάιο τοῦ 1922. Ὁ νέος ξενιτεμὸς του θὰ κρατήσῃ δυὸ χρόνια ἀκριβῶς (μέχρι τοῦ Μαΐου 1924). Αὐτὴ ἡ περίοδος τῆς ζωῆς του εἶναι ἀπὸ τίς πρὸ σημαντικῆς, ἐπειδὴ τότε : α) προσχωρεῖ προσωραῖως στὸ βουδισμό καὶ συγγράφει μιὰ τραγωδίαν μετὰ τὸν τίτλον «Βούδας», τὴν ἴδιαν πὸν θὰ ἐπεξεργαστεῖ ἀργότερα, β) μνεῖται στὸν κομμουνισμό, γ) συνθέτει τὴν «Ἀσκητικὴν» του, καὶ δ) καταφεύγει προσωραῖως στὴν Ἀσσίζη, θητεύοντας στὸν ἐντόπιον ἄγιον, τὸ Φτωχούλην τοῦ Θεοῦ.

ΒΟΥΔΑΣ

Τὸ ὄνομα τοῦ Βούδα τὸ ἔχουμε ἤδη ἀνταμώσει δυὸ φορές σὲ τούτη τὴν ἐπισκόπησι. («Ὁ Βούδας») — μαρτυρεῖ ὁ Καζαντζάκης στὴν («Ἀναφορά») του — [στάθηκε γιὰ μένα] τὸ ἄπατο, κατάμαυρον μάτι ὅπου πνίγεται καὶ λυτρώνεται ὁ κόσμος»²¹. Στὸ κεφάλαιον ΚΔ' τοῦ ἴδιου βιβλίου, σὲ σελίδες πὸν σὲ συγκλονίζουν μετὰ τὸ πνευματικὸν τὸν πάθος, ἀφηγεῖται τὴν πορεία του πρὸς τὸ βουδισμό, μετὰ ὁδηγὸν —ποιὸν ἄλλο;— τὸ Νίτσε, πὸν εἶχε καὶ κείνος ἐνωτισθεῖ τὴ βουδικὴν διδασκαλίαν διὰ μέσου

21. «Ἀναφορά», σ. 535.

τοῦ Σοπενχάουερ. [Ὁ Βούδας], «αὐτὸς εἶναι», μοῦ ἔλεγε ἡ φωνή [τοῦ τραγικοῦ προφήτη πὸν ἀγαποῦσα] «αὐτὸς εἶναι ὁ τελευταῖος λυτρωτής· λυτρώνει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν ἐλπίδα, ἀπὸ τὸ φόβο, ἀπὸ τοὺς θεούς· ἀκλούθα τον! Ἐγὼ δὲν μπόρεσα, δὲν πρόφτασα· ἦρθε ὁ Ὑπεράνθρωπος, μοῦ κρατοῦσε μιὰ μεγάλη ἐλπίδα καὶ παραστράτισα· δὲ μοῦ ἔμεινε καιρὸς νὰ τὸν ἀναμερίσω· ἀναμέρισε ἐσὺ τὸν ἐδικό σου τὸν ὑπεράνθρωπο, τὸ Ναζωραῖο, φτάσε ὅπου ἐγὼ δὲν πρόλαβα νὰ φτάσω — στήν ἄκρα ἐλευθερία»²². Ἡ περικοπὴ αὐτὴ εἶναι ἀξιοσημείωτη προκειμένου ν' ἀνιχνευθεῖ ἡ καταγωγὴ τῆς ἔννοιας «ἐλευθερία» στὸν Καζαντζάκη.

Ὁ ἀρνητὴς τῆς ζωῆς, ὁ καταλυτὴς τῆς ἐπιθυμίας, ὁ προφήτης τῆς ἀνπαρξίας, κυρίεψε προσκαίρως τὸν Καζαντζάκη καὶ ἄφησε στὸ πνεῦμα του πολλὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πὸν ἐμφανίζονται στὸ τελικὸ του Πιστεύω. Ὅπως ὁ ἴδιος ἐξομολογεῖται, δὲν πῆγε ὡς τὴν ἄκρα καμιά θρησκευτικὴ πίστη. Σὲ μιὰ συνειδησιακὴ κρίση, πὸν τὴν περιγράφει στήν («Ἀναφορὰ») του, ἀκούει τὴν ἐσωτερικὴ του φωνὴ νὰ τοῦ λέει: «Ἡ πίστη σου εἶναι ἓνα ἀνόσιο μωσαϊκὸ ἀπὸ πολλὰς ἀπιστίες. Καὶ δὲν κατέχεις πὸς στήν ἄκρα τοῦ κάθε δρόμου κάθετα ὁ Θεὸς καὶ περιμένει· μὰ ἐσὺ πάντα σου θὰ βιάζεσαι, θὰ λιποφυγᾷς μεσοστρατὶς καὶ θὰ γυρίζεις πίσω νὰ παίρνεις ἄλλο δρόμο. [...] Ὁ Χριστὸς, ὁ Βούδας, ὁ Μωυσῆς βρῆκαν ἄβυσσο· μὰ ἔριξαν γεφύρι καὶ πέρασαν. Καὶ πίσω τους περνοῦν, αἰῶνες τώρα, τ' ἀνθρώπινα κοπάδια. [...] [Ἐσὺ] δὲν μπορεῖς νὰ ὑποτάξεις τὸ χάος μέσα σου καὶ νὰ δημιουργήσεις τὸν ἀκέραιο Λόγο· καὶ κλαψουρίζοντας δικαιολογεῖσαι: “Δὲ χωρῶ στὶς φόρμες τὶς παλιές...” Μὰ προχωρώντας στὸ στοχασμὸ ἢ τὴν πράξη, θὰ μποροῦσες νὰ φτάσεις στὰ σύνορα τὰ ἡρωικά, ὅπου ἄνετα νὰ χωροῦν καὶ νὰ δουλεύουν δέκα ψυχὲς σὰν τὴν ψυχὴ σου»²³.

A E N I N

Ὁ τρίτος προφήτης—ἔστερα ἀπὸ τὸ Χριστὸ καὶ τὸ Βούδα—πὸν κατάκτησε προσωρινῶς τὸν Καζαντζάκη στάθηκε ὁ Λένιν. Ὁ Καζαντζάκης προσχώρησε ψυχικὰ στήν Κοινωνικὴ Ἐπανάσταση κατὰ τὴ διαμονή του στὸ Βερολίνο, τὰ ἔτη 1922 - 23. Τὸ 1923 εἶναι γιὰ τὴν ἡττημένη Γερμανία ἔτος ἀκατάσχετου πληθωρισμοῦ καὶ λιμοῦ. Τὰ θεμέλια τοῦ κοινωνικοῦ οἰκοδομήματος εἶχαν ἀρχίσει ἀπὸ καιρὸ νὰ τρίζουν, οἱ θεσμοὶ ν' ἀμφισβητοῦνται, οἱ ἀξίες νὰ χρεοκοποῦν. Ὁ Καζαντζάκης ἦταν προετοιμασμένος ἀπὸ τὸ Νίτσε γιὰ νὰ δεῖ ὡς Ἡμέρα Κρίσεως τὴ γερμανικὴ πραγματικότητα. Ἐνας ἄλλος μάντης κακῶν, ὀψιμότερος αὐτός, ὁ

22. («Ἀναφορὰ»), σ. 413.

23. Ὁπ. παρ., σ. 328 - 329.

Oswald Spengler, τὸν εἶχε πείσει γιὰ τὴ θνητότητα τῶν πολιτισμῶν. «Οἱ ἡττημένες [στὸν Ἀ Παγκόσμιον Πόλεμον] χῶρες εἶχαν συναισθανθεῖ, κατὰ τὸν Τόμας Μάν, ζωηρότερα τὴν ἀνατροπὴ καὶ τὴν καταστροφὴ ζωτικῶν ἀξιῶν, φαινομενικῶς σταθερῶν, καὶ γι' αὐτὸ ἐξασφάλισαν ἓνα εἶδος πνευματικοῦ προβαδίσματος πάνω στ' ἄλλα ἔθνη»²⁴. Τέλος, τὸ σπαρακτικὸ βίωμα ἀπὸ τὴν πρόσφατη Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ εἶχε σαρώσει τὶς παλιὰς ἐθνικὰς πεποιθήσεις τοῦ Καζαντζάκη. Τὸ Μηδὲν ποῦ εἶχε προαισθανθεῖ εἶχε καταστῆ πραγματικότητα. Στὴν ταραγμένη ψυχὴ του, μόνη ἐλπίδα ἀπόμεινε ἡ Ἐπανάστασις ποῦ εἶχε πραγματοποιήσει ὁ (θεοφόρος λαὸς) ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν ἑνὸς ἔνοπλου Προφήτη. Ὁ Λένιν κατακτᾷ τὸν Καζαντζάκη: ὁ Λένιν καὶ ὄχι ὁ Μάρξ. Ὁ μαρξισμὸς εἶναι ὁ κληρονόμος τῆς λογοκρατίας ποῦ ἡ μπερξονικὴ φιλοσοφία ἔχει ἀμφισβητήσει. Ἀντιθέτως, ὁ Λένιν ἐκπροσωπεῖ μιὰν ὁρμὴ ἀνεξέλεγκτη ἀπὸ τὴ λογικὴ, «τὴν κοσμογονικὴ Δύναμις ποῦ κάνει ἐμᾶς τοὺς ἀνθρώπους—καὶ πρὶν ἀπὸ μᾶς τὰ φυτὰ, τὰ ζῶα καὶ τὴν ὕλη—φορεῖς της, ὑποζύγια της, καὶ βιάζεται σὰ νὰ ἔχει ἓνα Σκοπὸ καὶ ν' ἀκλουθοῦσε ἓνα δρόμον»²⁵. Αὐτὸ ποῦ τραβάει τὸν Καζαντζάκη στὴ Σοβιετικὴ Ρωσία δὲν εἶναι μιὰ πολιτικὴ θεωρία, ἀκόμα λιγότερον μιὰ φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας, ἀλλὰ ἓνας μυστηριώδης ὄργασμός.

Η «ΑΣΚΗΤΙΚΗ»

Χωρὶς τὴν ἐπιφοίτησιν τοῦ Λένιν, ἡ («Ἀσκητικὴ») (ποῦ ὁ Καζαντζάκης τὴ γράφει στὸ Βερολίνο ἀπὸ τὰ τέλη Δεκεμβρίου 1922 ἕως τὶς 20 Μαρτίου 1923) θὰ ἦταν μιὰ φιλοσοφικὴ διατριβὴ καὶ ὄχι ἓνα Πιστεύω κ' ἓνα πολιτικὸ μανιφέστο. Ἄλλὰ πῶς θὰ μπορούσαμε νὰ ὀρίσουμε τὴν («Ἀσκητικὴ»); Σὲ ἄλλη ἐνκαιρία προσπάθησα νὰ τὴ συνοψίσω, καὶ ἀναζήτησα τὴν πνευματικὴ καταγωγὴ της²⁶. Σήμερα θὰ εἶμαι συντομώτερος. Κατὰ τὴν («Ἀσκητικὴ»), ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ «προετοιμαστῆ» προτοῦ ὀρμήσει στὸν προορισμὸν του: ἔχει («χρέος»), πρῶτα-πρῶτα, νὰ παραδεχτῆ ὅτι ὁ νοῦς του δὲν μπορεῖ νὰ συλλάβει τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων, παρὰ μόνον φαινόμενα, καὶ μῆδε κἄν φαινόμενα, ἀλλὰ μερικὰ ἀπὸ τὶς σχέσεις

24. Thomas Mann, «Doktor Faustus», κεφ. XXXIV, συνέχ.

25. Ἡ περικοπὴ εἶναι παρμένη ἀπὸ τὸ ὀδοιπορικὸν τοῦ Καζαντζάκη «Τί εἶδα στὴ Ρωσίαν», Ἀθήνα, 1928. (βλ. προχειρῶς τὴν ἔκδοσιν τοῦ 1956: «Ταξιδεύοντας—Ρωσίαν», σ. 10). Ὁ ἀγαγνώστης θὰ ἀγαγνώριε στὴν («κοσμογονικὴ δύναμις») τὸ μπερξονικὸν («elan vital»). Θὰ τὸ ξανασυναρτήσῃ, μὲ τὴν ἴδια διατύπωσιν, στὴν («Ἀσκητικὴ»).

26. βλ. «Ὁ ποιητὴς καὶ τὸ ποίημα τῆς Ὀδύσσειας», σ. 78-85 καὶ 220-222.

τους. Τὸ δεύτερο («χρέος») του εἶναι ν' ἀρνηθεῖ τὰ ὅρια τοῦ νοῦ, μ' ἓνα κίνημα τῆς καρδιάς, πὸν μάταια προσπαθεῖ κι αὐτὴ νὰ ἐνωθεῖ μὲ τὴν ἀρχὴ τῶν ὄντων· τέλος («τρίτο χρέος»), νὰ λευτερωθεῖ ἀπὸ τὴν ἐλπίδα νὰ διαπεράσει τὸ κοσμικὸ σκοτάδι πὸν τὸν περιβάλλει. Τότε θὰ εἶναι «προετοιμασμένος» νὰ δδεύσει πρὸς τὴν ἄβυσσο τοῦ ἀγνώστου, ὅπου παραδοκεῖ ὁ Θάνατος. «Ποιὸς εἶναι ὁ σκοπὸς μας; Νὰ ναυαγήσουμε!»²⁷. Ὑστερα ἀπὸ τὴν προετοιμασίαν αὐτήν, ὁ ἄνθρωπος θὰ ζήσει καὶ θὰ δημιουργήσει μέσα σὲ μέθη τραγικῆς χαρᾶς (δηλαδή μὲ τὸν νιτσεϊκὸ ἥρωισμό πὸν καταλύει τὴν ἀντινομία πεσσιμισμού καὶ ὀπτιμισμού). Θὰ ξεκινήσει γιὰ τὴν «πορεία» πὸν τοῦ ἀνήκει, ἐπιστρατεύοντας ὅλες του τὶς δυνάμεις, ἀκολουθώντας τὴν «ἀρχέγονη Κρανγὴ» πὸν τὸν σπρώχνει στὸν Ἄνήφορο, καὶ διευρύνοντας ὁλοένα τὴ συνείδησή του : ἀπὸ τὸ ἐγὼ στὴ φυλὴ, ἀπὸ τὴ φυλὴ στὴν ἀνθρωπότητα, κι ἀπὸ τὴν ἀνθρωπότητα σ' ὀλάκερη τὴ γῆ καὶ τὸ σύμπαν. Θὰ τοῦ φανερωθεῖ τότε ὁ Ἄόρατος (ἢ «ζωικὴ ὁρμὴ») τοῦ Μπερξόν!) πὸν διαποτίζει τὴν ὕλη—ἀπὸ τὸν κόκκο τῆς ἄμμου ἕως τὸ Γαλαξία— καὶ τὴ λυτρώνει ἀπὸ τὴν ἀδράνεια. Μετὰ τὴν ἀρχικὴ «πορεία», ἀκολουθεῖ ἡ «πράξη», μέσα στὴν ὁποία διευκρινίζεται ἡ σχέση Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, ἀνθρώπου καὶ ἀνθρώπου, ἀνθρώπου καὶ Φύσης.

Ὁ Καζαντζάκης δὲν παρέλειψε νὰ σννοψίσει καὶ κεῖνος, σὲ μιὰ παράγραφο τῆς «Ἀναφορᾶς» του, τὴν κοσμοθεωρίαν του καὶ νὰ προσδιορίσει τὴν ἱστορικὴ ἐφαρμογὴ τῆς : «Ἐνας Ἀγωνιζόμενος ἀνηφορίζει ἀπὸ τὴν ὕλη στὰ φυτὰ, ἀπὸ τὰ φυτὰ στὰ ζῶα, ἀπὸ τὰ ζῶα στοὺς ἀνθρώπους, καὶ μάχεται γιὰ λευτεριά. Σὲ κάθε κρίσιμη ἐποχὴ, ὁ Ἀγωνιζόμενος παίρνει καὶ νέα ὄψη· σήμερον ἢ ὄψη του εἶναι ἐτούτη· εἶναι ὁ ἀρχηγὸς τῆς προλεταριακῆς τάξης πὸν ἀνεβαίνει. Φωνάζει, δίνει συνθήματα : «Δικαιοσύνη, εὐτυχία, λευτεριά!» καὶ γκαρδιώνει τοὺς συντρόφους. [...] Αὐτὴ τὴν αἰώνια ἔφοδο, μέσα στὴν ἐδικὴ μας ἐποχὴ, χρέος ἔχουμε ν' ἀκλουθοῦμε, νὰ βοηθοῦμε, νὰ συνεργαζόμαστε μαζί της»²⁸. Ἀπὸ τὸ φόβο του μὴν ἀπομείνει πάλι στὴ μέση τοῦ δρόμου, ὁ Καζαντζάκης ἀκολουθεῖ τὴν «Κρανγὴ τῆς ἐποχῆς»²⁹, δηλαδή υἰοθετεῖ τὸν ἰσχυρισμὸ τῶν κομμουνιστῶν ὅτι ἡ κινητήρια δύναμις τῆς Ἱστορίας βρῖσκεται στὰ χέρια τους, ὡς φυσικῶν ὁδηγῶν τοῦ προλεταριάτου.

27. Τὸ α' κεφάλαιο τῆς «Ἀσκητικῆς», ἢ Προετοιμασία, καταλήγει : «Ἐξέρω τώρα· δὲν ἐλπίζω τίποτα, δὲ φοβοῦμαι τίποτα, λυτρώθηκα ἀπὸ τὸ νοῦ καὶ τὴν καρδιά, ἀνέβηκα πρὸ πάνω, εἶμαι λεύτερος. Αὐτὸ θέλω. Δὲ θέλω τίποτα ἄλλο. Ζητοῦσα ἐλευτερίαν». Οἱ ὑπογραμμισμένες (ἀραιωμένες) λέξεις ἔχουν χαραχθεῖ στὸν τάφο τοῦ Καζαντζάκη. Ἐπιβάλλεται νὰ τονισθεῖ ὅτι ἀποτελοῦν τὴν κατακλείδα μιᾶς «προετοιμασίας» γιὰ «πορεία» καὶ «πράξη».

28. «Ἀναφορά», σ. 507 - 508.

29. «Ὀπ. παρ.», σ. 499 - 500.

Σὰ γνήσιος μάλιστα νεοφώτιστος, σπεύδει νὰ προσαρμόσει τὴ συμπεριφορὰ του, ἀκόμα καὶ τὴν περιβολή του, στὴ νέα του πίστη. Ἐλπίζει ἐπιτέλους νὰ ἐκπληρώσει τὸν προορισμὸ του.

ΑΓΙΟΣ ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ

Θὰ περίμενε κανεὶς νὰ δεῖ τὸν Καζαντζάκη νὰ ἐγγράφεται ὡς μέλος στὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα καὶ νὰ μετέχει στὴν ἐπαναστατικὴ δράση, καὶ στὴ Γερμανία, καὶ στὴν Ἑλλάδα. Μολοντί ἡ βιογραφία του μᾶς ἔχει συνηθίσει στὰ ἀπρόοπτα, ξαφνιάζεται κανεὶς ὅταν τὸν βλέπει νὰ περνᾷ ἀπὸ τὸ Λένιν στὸν Ἅγιο Φραγκίσκο. Ἡ μετατόπισή του δὲν σημαίνει μιὰ μεταστροφή, ἀλλὰ τὴν ἀλλαγὴ (τουλάχιστο) τοῦ ψυχικοῦ κλίματος καὶ μιὰν καινούρια θρησκευτικὴ ἐμπειρία (πὸν μέλλει ν' ἀξιοποιηθεῖ ἀργότερα). Περὶ τὰ μέσα Ἰανουαρίου τοῦ 1924, ὁ Καζαντζάκης ἐγκαταλείπει τὴ Γερμανία καὶ κατευθύνεται στὴν Ἰταλία. Ὑστερα ἀπὸ μιὰ σύντομη διαμονὴ στὴ Νεάπολη, μιὰ ἐξωτερικὴ ἀφορμὴ τὸν φέρνει στὴν Ἀσίζη, τὴν πατρίδα τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου. «Ὁ ἅγιος αὐτὸς — γράφει στὴν πρώτη του γυναικᾶ — δὲν εἶναι τόσο θηλυπρεπὴς καὶ τρυφερὸς ὅπως θέλουν νὰ μᾶς τὸν παραστήσουν οἱ βιογράφοι κ' ἐκμεταλλευντές του λόγιοι. Ἦταν ὄλος ἐπιμονή, πεῖσμα, πεποίθηση, ἀγρίνε τρομερὰ ὅταν πῆγαιναν ἐνάντια στὸ σκοπὸ του. Ἦτανε μέγας, ἰδεώδης κομμουνιστής. [...] Κάποτε τὸ αἷμα ἀνεβαίνει στὸ κεφάλι μου, — καταλήγει — τόσο μὲ κυριεύει ἡ πεποίθηση πὼς ἓνα μόνο πιά μου ἀπομένει μεγάλο χρέος: ν' ἀκλουθίσω, σὰν τὸν Ἅγιο Φραγκίσκο, τὸ δρόμο αὐτὸ πὸν ἀναεώνει τὴ ζωή»³⁰.

Ὁ «δρόμος πὸν ἀναεώνει τὴ ζωή» εἶναι ἡ κοινωνικὴ ἐπανάσταση. Ὅταν, ὕστερα ἀπὸ λίγο ὁ Καζαντζάκης γύρισε στὴν ἰδιαίτερη πατρίδα του (1924 - 25), ἐπιχείρησε μιὰ παράνομη πολιτικὴ δράση, πὸν τὴν ἔχει ὁ ἴδιος ἀπομνημονεύσει σὲ δυὸ σελίδες Ἡμερολογίου³¹. Ὁ Καζαντζάκης, ὥστόσο, δὲν εὐδοκίμησε ὡς ἐπαστατῆς καὶ δὲν ἄργησε νὰ καταφύγει στὴ λογοτεχνικὴ δημιουργία, δηλαδὴ στὴ θεραπευτικὴ τῆς ἀναπλήρωσης. Στὰ τέλη τοῦ 1924, ἀποσύρεται σ' ἓνα σπιτάκι, στὸ προάστιο τοῦ Ἡρακλείου Πόρος, καὶ βάνει μπροστὰ τὴν τεράστια ἐποπιτῆ τῆς νέας («Ὀδύσειας»). Ὁ ποιητῆς εἶναι σαράντα ἑνὸς χρόνων, βρίσκεται στὴν κορυφὴ τῆς δυνάμει του. Ἡ μακρὰ πνευματικὴ του περιπέτεια τὸν ἔχει προετοιμάσει ν' ἀναλάβει τὸ ἔργο πὸν θὰ κρίνει τὴ ζωὴ του.

30. «Ἐπιστολὲς πρὸς τὴ Γαλάτεια», 1958, σ. 249 - 250, 258 - 260.

31. Βλ. «400 Γράμματα», σ. 158 - 160 (σημ. 3).

ΑΠΑΡΧΗ ΤΗΣ «ΟΔΥΣΣΕΙΑΣ»

Ἡ ἀπόφαση τοῦ Καζαντζάκη ν' ἀφιερωθεῖ στή συγγραφή τῆς («Ὀδύσσειας») προϋποθέτει δυὸ παραιτήσεις: α) ἀπὸ τὴν ἀναζήτηση τοῦ Θεοῦ, καὶ β) ἀπὸ τὴν πολιτικὴν δράση. Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ὁ ποιητὴς θὰ περιπέσει σὲ μεταφυσικὸ λήθαργο· τὸ ἐναντίο, ἡ («Ὀδύσσεια») θὰ περιγράφει τὴ θεομαχίαν του καὶ θὰ εἰκονογραφῆσει τὴν τελικὴν κοσμοθεωρίαν του. Ὅσο γιὰ τὴν πολιτικὴν δράση, ἡ ἐποποιία του ἀπενθύνεται στὸν πολίτην καὶ στὴν πολιτείαν, ἀποτελεῖ ἐπομένως πολιτικὴν, κατὰ κυριολεξίαν, πράξιν. Τὸ ποίημα, ἂν διαβαστεῖ μὲ τὴν προσοχὴν πὸν τοῦ ἀξίζει, εἶναι ἀρκετὸ ν' ἀλλάξει τὴν ψυχὴν τοῦ ἀναγνώστη. Ὁ ποιητὴς εἶναι πάρα πολὺ ψηλὰ τοποθετημένος γιὰ νὰ ὑποταχθεῖ σ' ἓνα Κόμμα. Ὁφείλει νὰ διατηρήσει ὡς τὸ τέλος τὴν ἀμεροληψίαν του, γιὰ νὰ κρίνει τὰ ἀνθρώπινα σὰ θεός, πέρα ἀπὸ τὸ καλὸ καὶ τὸ κακόν. Ἐδῶ ἀκριβῶς ἔγκειται ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ τῆς ἐπικῆς δημιουργίας τοῦ Καζαντζάκη, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴ στρατευμένη λογοτεχνίαν.

ΤΑΞΙΔΙΑ

Τί εἶναι ἡ («Ὀδύσσεια»), αὐτὸ θὰ τὸ ποῦμε μετὰ τὴ β' γραφὴν τῆς, ὅταν θὰ ἔχει ὀλοκληρωθεῖ τὸ σῶμα τοῦ ἔργου. Κατὰ τὴν διαμονὴν του στὸ Ἡράκλειον (χειμῶνας τοῦ 1924 - 25), ὁ ποιητὴς κατορθώνει νὰ στήσῃ τὸ σκαρὶ τῆς ἐποποιίας του καὶ νὰ συγγράφῃ τις πρώτες ἔξι ραφωδίες. Οἱ ὑπόλοιπες ραφωδίες καὶ οἱ ἀλλεπάλληλες ἀναμορφώσεις τοῦ συνόλου θὰ τὸν ἀπασχολήσῃ (ὄχι ἀποκλειστικῶς) ἕως τὸ Μάιον τοῦ 1938. Μετὰ τὴν ποιητικὴν του ἐξόρμησιν, ἐγκαταλείπει τὴν Κρήτην· ὁ χωρισμὸς μέλλει νὰ εἶναι μακρὸς. Παραθερίζει στὶς Κυκλάδες, καὶ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1925 φεύγει γιὰ τὴ Σοβιετικὴ Ἑνωσιν, ὡς ἀπεσταλμένος μιᾶς ἀθηναϊκῆς ἐφημερίδας. Τὸν ἐπόμενον χρόνον, παίρνει διαζύγιον ἀπὸ τὴν πρώτην του γυναῖκα καὶ ἐπιχειρεῖ νέα ταξίδια, ὡς ἀπεσταλμένος ἄλλων ἀθηναϊκῶν ἐφημερίδων: στὴν Παλαιστίνην καὶ Κύπρον (Ἀπρίλιος - Μάιος 1926, ὅπου συμμετέχει ἡ Ἑλένη Σαμίον, ἡ μέλλουσα δευτέρα γυναῖκα του), στὴν Ἰσπανίαν (Αὔγουστος - Σεπτέμβριος 1926), στὴν Ἰταλίαν (Ὀκτώβριος 1926), στὴν Αἴγυπτον καὶ στὸ Σινᾶ (Δεκέμβριος 1926 - Ἰανουάριος 1927).

Ταξίδια ἀλλεπάλληλα. Ὁ δημόσιος βίος τοῦ Καζαντζάκη ὑπῆρξε πολὺ περιορισμένος· συνταρακτικὰς συναντήσεις καὶ περιπέτειας δὲν ἀναφέρονται ἀπὸ τὸ βιογράφο του· ἡ ψυχικὴ του ἐξέλιξις προσδιορίζεται κυρίως ἀπὸ μιὰν ἐνδόμυχον αἰτία: τὸ μεγαλεπήβολον πνεῦμα του. Ἀλλὰ τὴν καθιστικὴν ζωὴν του τὴ διακόπτει κάπου-κάπου τὸ ταξίδιον. Στίβος τοῦ ἀγῶνα του εἶναι ὀλόκληρη σχεδὸν ἡ γῆ, καθὼς θ' ἀποδείξει μὲ τὸ βίον του καὶ μὲ τὸ μῦθον τοῦ νέου Ὀδυσσεῆ.

«ΤΑΞΙΔΕΥΟΝΤΑΣ»

Οι έντυπώσεις του Καζαντζάκη από τα ταξίδια του, καθώς παρουσιάστηκαν στους διαδοχικούς τόμους της σειράς «Ταξιδεύοντας», προσδιόρισαν αρχικώς τη σχέση του Καζαντζάκη με το ελληνικό αναγνωστικό κοινό, και για κάμποσο καιρό, σὰ γοητευτικό παραπέτασμα, εμπόδισαν τὴ θέα πρὸς τὶς ἄλλες, τὶς ἀδρότερες δημιουργίες του. Ἡ περιέργεια γιὰ τὴν πολιτικὴ ἐπικαιρότητα πὸν ὁ συγγραφέας καμώνεται στὶς ταξιδιωτικὲς του σελίδες, ἀποτελεῖ μιὰν παραχώρηση στὸν δημοσιογραφικὸν ὀργανισμὸν πὸν πληρώνουν τὰ ἔξοδα τῆς περιήγησης. Ἄλλὰ γιὰ νὰ παρηγορήσει τὴν πληγωμένη ψυχὴ του, ρίχνει ἀχόρταγα μάτια στὶς ἀναρίθμητες ὄψεις τοῦ πλανήτη. Μέσα ἀπὸ τὸ ὀρμητικὸ, τὸ ἔλλειπτικὸ καὶ συχνὰ ἐξημμένο ὕφος του, διαισθάνεσαι τὸν θρησκευτικὸν καὶ τὸν πολιτικὸν ἀγῶνα πὸν ἀποσκεπάστηκαν. Στὰ ἰδιότυπα αὐτὰ ὀδοιπορικὰ διασταυρώνονται τὰ πνευματικότερα θέματα: ἡ θνητότητα τῶν πολιτισμῶν, ἡ ψυχολογία τῶν λαῶν, οἱ ἥρωες τῆς δράσης καὶ τοῦ στοχασμοῦ, τὰ τοπία, τὰ μνημεῖα καὶ τὰ μουσεῖα. . . Κι ἀπὸ κοντὰ, ὁ ἔρωτας τῆς ὁμορφιάς, ὁ καημὸς γιὰ τὴν οἰκουμενικὴ δικαιοσύνη, ἡ ἀγωνία γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ὑπαρξης — ἡ ἀτέρμονη ὄνειροπόληση μιᾶς διάπτουρας ψυχῆς.

ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΔΥΟ ΚΡΗΤΙΚΩΝ

Στὸ σημεῖο τοῦτο τῆς βιογραφίας τοῦ Καζαντζάκη, ἐκεῖνος πὸν ἔχει τὴν τιμὴ νὰ σὰς ὀμιλεῖ εὐτόχησε νὰ τὸν ἀνταμῶσει καὶ νὰ τὸν ἀγαπήσει μονομιᾶς. Ἦταν ἡ 12η Νοεμβρίου 1926. Ἦμουν δέκα ἐφτά χρονῶν, ἐκεῖνος σαράντα τριῶν. Στὸ πρῶτο βιβλίον πὸν τοῦ ἀφιέρωσα ἔχω περιγράψει τὴ φυσικὴ του ἐμφάνιση καὶ τὶς συνθήκες τοῦ βίου του ἐκεῖνο τὸν καιρὸ³². Δὲν ἔχω ἀνάγκη νὰ κλείσω τὰ μάτια μου γιὰ νὰ τὸν φέρω μπροστὰ μου. Τὸ παρουσιαστικὸν του εἶναι ἀντίστοιχο πρὸς τὴν ἠθικὴν του φυσιογνωμία. Τὸ στεγνὸν του σῶμα ἀρμόζει σ' ἕνα ἀσκητὴ, τὸ ψηλὸν του μέτωπον σ' ἕνα στοχαστὴ, τὰ ἔξυπνα καὶ ἀριστοκρατικὰ χέρια του σ' ἕνα δημιουργό. Μέσα στὰ μάτια του ἀποκρατεῖ τὸ φέγγος ἀπὸ τὶς «μεγάλαις ἐκστατικαῖς στιγμαῖς» πὸν ἔχει ἀξιώθει. Ἡ συγκίνηση τὸν κυριεύει εὐκολα· τότε ὁ λόγος του γίνεται ὀρμητικὸς, καὶ ἡ εὐφλεκτὴ ψυχὴ του φανερόνεται στὰ ρίγη πὸν διατρέχουν τὸ σῶμα του. «Χρειαζόταν προσπάθεια γιὰ νὰ πάψεις νὰ τὸν κοιτάξεις!»³³

32. («Ὁ ποιητὴς καὶ τὸ ποίημα τῆς Ὀδύσσειας»), σ. 29 - 33.

33. Ὁ Σαῖν - Σιμόν γιὰ τὸν Φενελόν.

Ἡ γνώμη τῆς ἀγορᾶς δὲν μὲ εἶχε προετοιμάσει νὰ αισθανθῶ τὸ μέγεθός του. Ἡ δόξα εἶναι δύσκολη γιὰ τὸν ἄνθρωπο πὸν σέβεται τὸν ἑαυτό του. Τῆ φήμη, στὸν τόπο μας, τὴν προμηθεύει κατὰ κανόνα ἢ πολιτικὴ προπαγάνδα, ἀφοῦ εἰσπράξει τὸ φόρο τοῦ αἵματος. Ἀλλὰ ἡ νεότητα δὲ χρειάζεται ἄλλο σύμβουλο ἀπὸ τὸν ἐνθουσιασμό της. Ὁ ἄνθρωπος πὸν εἶχα μπροστά μου ἦταν ἢ ἀπόδειξη τῆς πραγματικότητος τοῦ πνεύματος. Ἦτανε τόσο κυριεμένος ἀπὸ τὸ συναίσθημα τοῦ προορισμοῦ του, πὸν τὸ ἔβρισκε φυσικὸ νὰ σὲ ρωτήσῃ ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή πὸν σὲ ἀντάμωνε : «Ποιὸς εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς ζωῆς σου;». Ἡ μυσταγωγικὴ του μέθοδος ἦταν ἐνστικτώδης, ἀλλὰ τόσο ἀποτελεσματικὴ! Σ' ἔριχνε, χωρὶς νὰ λογαριάζει τὴν ἀπραγιά σου, στὰ κρισιμότερα ἔργα. Ἡ φιλοτιμία τὸ καλοῦσε νὰ προσαρμοστεῖς στὴν ἰδέα πὸν ἔκανε γιὰ σένα. Αὐτὸ τοῦ ἀρκοῦσε γιὰ νὰ σὲ ὀνομάσει σύντροφο καὶ ἀδερφό του. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα, σὲ ἄφηρε νὰ μετέχεις στὸν πνευματικὸ του ἀγῶνα. Μιὰ παιδευτικὴ σχέση κατὰ Πλάτωνα εἶχε κατασταθεῖ³⁴.

ΣΥΝΕΧΙΣΗ ΤΗΣ «ΟΔΥΣΣΕΙΑΣ»

Τὸ ἔτος 1927 ὑπῆρξε τὸ γονιμότερο στὴ ζωὴ τοῦ Καζαντζάκη. Ἀπομονωμένος στὴν Αἴγινα, ἀπὸ τὶς 19 Μαΐου ἕως τὶς 22 Σεπτεμβρίου, κατορθώνει νὰ συγγράφει μέσα σὲ τέσσερις μῆνες τὶς ὑπόλοιπες δέκα ὁκτὼ ραφωδιές τῆς «Ὀδύσσειας» (ἀπὸ Η - Ω), κάπου εἴκοσι χιλιάδες στίχους. Στὸ Ἡμερολόγιό του σημειώνει : «Ἐντονη, ὑψηλὴ ἐργασία : “Ὀδύσεια”. Ποτὲ στὴ ζωὴ μου δὲ δούλεψα μὲ τέτοιο ρυθμὸ. Τέλεψα “Ὀδύσεια”». Ὁ ποιητὴς πὸν εἶχε γοητευθεῖ ἀπὸ τὰ θαύματα τῆς ἀνθρώπινης θέλησης, δὲν εἶχε ὑστερήσει στὴν ἀθλησί του. Αὐτὸ πὸν εἰπώθηκε γιὰ τὸ Λόπε ντὲ Βέγα, καὶ πὸν θὰ μπορούσε νὰ ἐπαναληφθεῖ γιὰ τὸ Σαίξπηρ καὶ τὸν Μπαλζάκ, ἀρμόζει καὶ στὸν Καζαντζάκη : ὑπῆρξε ἓνα «τέρας», μὲ τοῦτο τὸ νόημα, ὅτι ὑπερακόντισε τὶς ἀνθρώπινες δυνατότητες.

ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ ΣΤΗ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ (Α')

Ἡ ἀ' γραφὴ τῆς «Ὀδύσσειας» τελείωσε τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1927, ἀλλὰ οἱ ἔξι ἐπόμενες γραφές (δηλαδὴ οἱ ἀναμορφώσεις τοῦ κειμένου) ἀπασχόλησαν τὸν Καζαντζάκη ἔντεκα χρόνια ἀκόμα. Τὸ ποίημα συννοήθηκε μὲ τὰ γεγονότα τῆς

34. Οἱ συνέπειες τῆς παιδευτικῆς αὐτῆς σχέσης γίνονται φανερὲς στὰ «400 Γράμματα τοῦ Καζαντζάκη στὸν Προβελάκη». Ὁ Καζαντζάκης τὶς εἶχε προβλέψει. (Βλ. στίς σσ. 33 - 34 τὸ γράμμα τῆς 1ης Αὐγούστου 1927). Ἀλλὰ ἀνήκει στοὺς τρίτους ν' ἀναπτύξουν αὐτὸ τὸ θέμα.

ζωῆς του καὶ ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τοῦ στοχασμοῦ του. Εἶναι ἀπαραίτητο, ἐπομένως, νὰ συνεχίσουμε τόσο τὴν ἐξωτερικὴ ὅσο καὶ τὴν ἐσωτερικὴ βιογραφία του³⁵.

Τὰ πιὸ ἀποφασιστικὰ γεγονότα κατὰ τὴ χρονικὴ αὐτὴ περίοδο (1927 - 38) ὑπῆρξαν δυὸ νέα ταξίδια του στὴ Ρωσία : τὸ ἕνα, τὸν Ὀκτώβριο - Δεκέμβριο τοῦ 1927, ὅταν ἡ Σοβιετικὴ Κυβέρνηση τὸν κάλεσε στὶς γιορτὲς γιὰ τὰ δεκάχρονα τῆς Ὀκτωβριανῆς Ἐπανάστασης· τὸ ἄλλο, ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1928 ἕως τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1929, ὅταν πότε μαζί καὶ πότε χωρὶς τὸν Παναίτ Ἰστράτι ὁ Καζαντζάκης δοκίμασε νὰ συνδεθεῖ μὲ τὴ ρωσικὴ πραγματικότητα καὶ ν' ἀναλάβει ἐπὶ τόπου κάποια δράση. Ἡ λαχτάρα του γιὰ πολιτικὴ δράση εἶχε ἐκδηλωθεῖ ἐνῶ ἔγραφε ἀκόμα τὴν «Ὀδύσεια». Δὲν εἶχε λοιπὸν παραιτηθεῖ ὀριστικὰ ἀπὸ τὰ μεσσιανικά του ὄνειρα; «Ἄμα τελέψω τὴν «Ὀδύσεια», τὴ μικρὴ μου αὐτὴ θητεία, —μοῦ ἔγραφε ἀπὸ τὴν Αἴγινα στὶς 25 Αὐγούστου 1927— θὰ δοθῶ ὅλος στὸ πρόβλημα αὐτό. Ἄν ζῶ ἄλλοῦ, ἂν βρῶ συντρόφους ὄχι Ἕλληνες, θὰ νικήσω. Δηλαδή θὰ κάμω ὅ,τι ἢ φύση μου εἶναι ἐπιδεχτικὴ νὰ κάμει»³⁶. Τὸ ἐσωτερικὸ του δράμα δὲν εἶχε φτάσει στὴν κάθαρση. Ὁ Καζαντζάκης ἔβγαυε ἀκόμα στὸ κνήγι τοῦ πεπρωμένου του, σὲ μιὰ ἡλικία πὸν ἄλλοι ἔχουν δημιουργήσει ἕνα Ἔργο ἢ ἔχουν κάμει τὴν ἐκλογὴ τους.

Μετὰ τὸν ἑορτασμὸ τῆς Ὀκτωβριανῆς Ἐπανάστασης (7 Νοεμβρίου 1927), ἕνα φιλοκομμουνιστικὸ Παγκόσμιον Συνέδριον, πὸν ἔχει συγκληθεῖ στὴ Μόσχα καὶ πὸν περιλαμβάνει χίλιους συνέδρους, συζητεῖ πῶς μπορεῖ ν' ἀποτραπεῖ ἕνας νέος παγκόσμιος πόλεμος. Ὁ Καζαντζάκης ἀνεβαίνει στὸ βῆμα. Δὲν καταδέχεται τίς ὑπεκφυγές. Στὸς ἀντιπρόσωπους τῶν 43 ἔθνων πὸν βρίσκονται στὸ Συνέδριον παραδίδει ἕνα μῆνυμα γιὰ τοὺς ἐργάτες ὅλου τοῦ κόσμου : ὁ καπιταλιστικὸς πόλεμος εἶναι ἀναπόφευκτος, γιὰτὶ οἱ καπιταλιστὲς πὸν σᾶς πᾶνε καὶ σᾶς φέρουν ἔχονν συμφέρο νὰ τὸν κάμουν· μιὰ σωτηρία ὑπάρχει : νὰ προετοιμάξετε γιὰ τὸν κοινωνικὸν πόλεμον. Ὅταν θὰ ἔρθει ὁ καπιταλιστικὸς πόλεμος, νὰ τὸν μετατρέψετε σὲ κοινωνικόν³⁷.

35. Βλ. τὴν ἑκτητὴ ἀφήγηση τῶν συμβάντων κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ (1927 - 38) στὸν «Ποιητὴ καὶ τὸ ποίημα τῆς Ὀδύσειας», σ. 204 κ.έ.

36. «400 Γράμματα», σ. 38.

37. Ποβλ. ἐφ. «Πρωῖτα», Ἀθήνα, 10 Ἰαν. 1928.

ΠΑΝΑΪΤ ΙΣΤΡΑΤΙ

«Μοῦ εἶχαν πεῖ πὼς εἶσαι μυστικοπαθής» — ἔλεγε τὴν ἄλλη μέρα στὸν Καζαντζάκη ὁ γνωστός ἑλληνορουμάνος συγγραφέας Παναῖτ Ἰστράτι, προσκαλεσμένος καὶ αὐτὸς στὰ δεκάχρονα τῆς Ἐπανάστασης, — «μὰ ἐσὺ βλέπω τὰ ἄχρεια τετρακόσα καὶ δὲ χορταίνεις μὲ φρέσκο ἀέρα». Ἐκείνη τὴ στιγμή ἀρχίζει μιὰ ἐνθουσιώδης φιλία, πὺν διακόπτεται ἀπὸ ἐκρήξεις ἀσυμφωνίας, γιὰ νὰ καταλήξει σὲ ὀριστικὴ διάσταση. Οἱ δυὸ φίλοι ἔχουν διαφορετικὸ χαρακτήρα, διαφορετικὴ παιδεία, καὶ ἀκόμα πὺν διαφορετικὲς συνήθειες. Τὰ μόνα πὺν τοὺς συνδέουν εἶναι τὸ συγγραφικὸ ἐπάγγελμα καὶ ὁ κοινὸς θαυμασμὸς γιὰ τὴ ρωσικὴ κοσμογονία. Σ' ὅλη του τὴ ζωὴ, ὁ Καζαντζάκης εἶχε ποθήσει νὰ βρεῖ («ἀδερφὸς καὶ συντρόφος»). Στὸ συντροφικὸ ἔργο ἔλπιζε νὰ θεραπεύσει τὴν ἀτολμία του νὰ χώνει τὸ χέρι στὸ ζυμᾶρι. Ὅταν ὁ Ἰστράτι τοῦ προσφέρει μιὰν ἐνκαιρία, ἐκεῖνος τὴν ἀρπάζει, λησμονώντας προσώρας ποῦ εἶναι τὸ φυσικὸ του.

Οἱ δυὸ φίλοι, μαζὶ μὲ μιὰν ομάδα ξένους συγγραφεῖς, μεταβαίνουν ἀπὸ τὴ Μόσχα στὸ Χάρκοβο, καὶ ἀπὸ κεῖ περιοδεύουν στὸν Καύκασο ὡς φιλοξενούμενοι τῆς Σοβιετικῆς Κυβέρνησης. Ἐχουν ὅλο τὸν καιρὸ νὰ σχεδιάσουν μιὰ συντροφικὴ δράση. «Θὰ προσπαθῶ νὰ ριζώσω ἐδῶ», — μοῦ γράφει ὁ Καζαντζάκης ἀπὸ τὸ Μπαζὸν στίς 22 Νοεμβρίου 1927 — «δίνοντας ἀπτόμοη στροφὴ στὴ ζωὴ μου»³⁸. Γιὰ νὰ ἐπεξεργαστοῦν ἀνετώτερα τὰ σχέδιά τους, οἱ δυὸ φίλοι ἔρχονται στὴν Ἑλλάδα (30 Δεκεμβρίου 1927), ὅπου γίνονται δημόσιοι κήρυκες τοῦ θαυμασμοῦ τους γιὰ τὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση. Τὸν ἄλλο χρόνο (Ἀπρίλιος 1928) ξαναταμώνουν στὸ Κίεβο καὶ συναποφασίζουν — μὲ τὴν ἔγκριση τῆς σοβιετικῆς γραφειοκρατίας — νὰ περιηγηθοῦν μεθοδικὰ ὅλη τὴ χώρα καὶ νὰ συγγράψουν ἀπὸ κοινῶ μιὰ σειρά ἄρθρα γιὰ τὸν δυτικὸ ἡμερήσιο τύπο μὲ τὸν γενικὸ τίτλο: «Ἀκολουθώντας τὸ κόκκινο ἄστρο». Κατὰ τὸ πρόγραμμά τους, ἡ περιήγηση θὰ περιλάβει: Βόλγα, Ἀστραχάν, Κασπία, Ἀζερμπαϊτζάν, Γεωργία, Ἀρμενία, Τουρκεστάν, Σιβηρία. Ἡ Σοβιετικὴ Κυβέρνηση προσφέρει στοὺς δυὸ προσκνηντὲς — καὶ σὲ δυὸ συντρόφισσες πὺν μέλλουν νὰ ὀδοιοποιήσουν μαζὶ τους — ἀπὸ ἕνα εἰσιτήριο διαρκείας, πὺν ἰσχύει γιὰ ὅλους τοὺς σιδηρόδρομους καὶ τὰ πλοῖα τῆς χώρας. Γιὰ νὰ προετοιμάσουν τὸ ταξίδι τους, οἱ δυὸ σύντροφοι διαμένουν προσωρινῶς σὲ μιὰ «ντάτσα» (ξύλινο ἐξοχικὸ σπίτι) στὸ Μπέκοβο, μέσα σ' ἕνα δάσος ἔλατα, 40 χιλιόμετρα ἀπὸ τὴ Μόσχα. Ὁ Καζαντζάκης ρίχεται στὴ δουλειά: ἔχει νὰ διαβάσει μιὰ στοίβα βιβλία, («νὰ χῶσει στὸ κεφάλι του τὸ 1/6 τῆς Γῆς»³⁹).

38. «400 Γράμματα», σ. 61.

39. Ἐκείνη τὴν ἡμέραν: Μόσχα, 15 Αὐγ. 1928. («400 Γράμματα», σ. 91).

Η ΝΕΑ «ΑΣΚΗΤΙΚΗ»

Ἡ πρόσκαιρη διαμονή τοῦ Καζαντζάκη στὸ Μπέκοβο συνδέεται μ' ἓνα σημαντικό γεγονός τῆς πνευματικῆς του ζωῆς: τὴ στροφή του πρὸς τὸν ὀλικὸ μηδενισμό. Εἶναι ἀπίστευτο κι ὅμως ἀληθινό: μέσα στὴ Σοβιετικὴ Ρωσία ὅπου οἰκοδομεῖται ἡ νέα κοινωμία, στὴν ἀπαρχὴ μιᾶς περιήγησης ποὺ θέλει νὰ καταλήξει σ' ἓναν ὕμνο, ὁ Καζαντζάκης διατυπώνει τὴ φοβερὴ κατακλείδα τῆς μυσταγωγίας του. «Διορθῶνω τὴν “Ἀσκητικὴν”» —μοῦ γράφει ἀπὸ τὸ Μπέκοβο στίς 11 Ἰουνίου 1928—. «Πρόσθεσα ἓνα μικρὸ κεφάλαιο “Σιγῆ”, μπόμπα ποὺ ἀνατινάξει ὅλη τὴν “Ἀσκητικὴν”. Μὰ σὲ λίγων ἀνθρώπων τὴν καρδιά θὰ ἐκραγεῖ»⁴⁰. Πράγματι, τὸ ἀρχικὸ κείμενο πλουτίζεται μὲ μιὰ ἐσχατολογικὴ προφητεία: «Θά ῥθει μιὰ μέρα, σίγουρα, ἡ φωτιὰ νὰ ἐξαφανίσει τὴ γῆς. [...] Μιὰ μέρα, ὅλο τὸ Σύμπαντο θὰ γίνει πυρκαγιά»⁴¹. Συμπληρώνεται συνάμα μὲ μιὰ διακήρυξη τοῦ ὀλικοῦ μηδενισμοῦ. Οἱ μακαρισμοὶ τῶν «Σωτήρων τοῦ Θεοῦ», ποὺ τερμάτιζαν τὴν ὁμολογία πίστεως στὴν ἀ' ἔκδοση τοῦ κειμένου, ἀλλάζουν ἐδῶ νόημα ὁλότελα: «Μακάριοι ὅσοι σὲ λύτρωσαν, σμίγουν μαζί σου, Κύριε, καὶ λέν: ἐγὼ καὶ σὺ εἴμαστε ἓνα. Καὶ τρισμακάριοι ὅσοι κρατοῦν, καὶ δὲ λυγοῦν, ἀπάνω στοὺς ὤμους τους, τὸ μέγα, ἐξαισιο, ἀποτρόπαιο μυστικό: ΚΑΙ ΤΟ ΕΝΑ ΤΟΥΤΟ ΔΕΝ ΥΠΑΡΧΕΙ!»⁴².

Ἡ προσθήκη ποὺ ἔγινε στὴν ἀ' ἔκδοση τῆς «Ἀσκητικῆς»⁴³ ἀνατινάξει στ' ἀλήθεια τὴ φιλοσοφικὴ—ἀκριβέστερα τὴν μπερξονικὴ—βάση της. Ἄν ὁ («Ἄόρατος») διαποτίζει μὲ τὴν πνοή του τὴν ὕλη καὶ τὴν ἀποσπᾷ ἀπὸ τὴν ἀδράνεια, πῶς εἶναι δυνατὸ νὰ κηρυχθεῖ ἀνυπόστατος; Μπορεῖ τὸ τίποτα νὰ εἶναι ἡ πηγὴ τῆς ζωῆς; Ὅμως ὁ Καζαντζάκης θὰ ἐφαρμόσει τὴν τελικὴ μηδενιστικὴ κοσμοθεωρία του στίς γραφές τῆς («Ὀδύσσειας») ποὺ θ' ἀκολουθήσουν, ὑπερβαίνοντας τὴν παλιά του ἀντίληψη κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος ὑπακούει στὴν «Κρανγὴ τῆς ἐποχῆς του» καί, ἀγωνιζόμενος, («σώζει») τὸ Θεό. Ἡ ἀνεπίλυτη ἀντινομία ἔκαμε τὸν Καζαντζάκη ν' ἀνησυχῆσει ἀργότερα, μετὰ τὴν ἀ' ἔκδοση τῆς («Ὀδύσσειας») (1938). Σὲ μιὰ ἐπιστολὴ πρὸς φίλο του, μὲ χρονολογία 23 Ὀκτωβρίου 1943, ἔγραφε ἀπὸ τὴν Αἴγινα: «Κάθε ψυχὴ μεγάλῃ πλαντάει κάποτε, γιατί νιώθει πὸς κι ὁ ἀνώτατος ἄθλος κ' ἡ ἀνώτατη χαρὰ ἢ θλίψη, καὶ τὸ πιὸ ἀπτόλομο ἰδανικό, δὲν τὴ χωράει

40. «400 Γράμματα», σ. 77.

41. «Ἀσκητικὴ», β' ἔκδ., 1945, σ. 76. (Πρβλ. «Ὀδύσσεια», Ψ 932 - 936.)

42. «Ἀσκητικὴ», 1945, σ. 78.

43. Ἡ («Ἀσκητικὴ») εἶχε πρωτοδημοσιευθεῖ στὸ περιοδικὸ «Ἀναγέννηση» τοῦ Δημήτρη Γληγοῦ στὰ 1927, τεύχη 11 καὶ 12, σ. 599 - 631. Εἶχε κυκλοφορήσει καὶ σὲ ἀνάτυπο.

τίποτα δὲν τὴ χωράει, παρὰ μονάχα τὸ Τίποτα. Καὶ ρίχνει μιὰν Κραυγὴ. Κ' ὕστερα πάλι συνέρχεται, κάνει κουράγιο, φιμώνει τὸ μέσα δαίμονα κ' ἐξακολουθεῖ τὸν ἀνήφορο. Τὸ ἴδιο κάνει κι ὁ Ὀδυσσεύς· δὲν εἶναι ἡ ἀποκορύφωση τοῦ ἀγῶνα τοῦ ἡ μηδενιστικῆ αὐτῆ Κραυγῆ: «Καὶ τὸ Ἔνα τοῦτο δὲν ὑπάρχει!». Εἶναι μιὰ δι- κλείδα, πὸν τὴν ἀνοίγει μιὰ στιγμή γιὰ νὰ μὴν πλαντάξει, ἀνακουφίζεται, π α ῖ ρ - ν ε ι κ ο υ ρ ᾶ γ ι ο ἄ π ὸ τ ῆ φ ρ ῖ κ η (τὸ ὑπογραμμίζει ὁ ἴδιος) κ' ἐξακολου- θεῖ τὸ δρόμο πὸν διάλεξε: τὸν Ἄνήφορο»⁴⁴.

Ἡ τελικὴ μηδενιστικὴ κοσμοθεωρία τοῦ Καζαντζάκη σηκώνεται γύρω του σὰν τεῖχος: «Ἡ ζωὴ μου ὀλοένα πυκνώνεται, ἀγριεύει κι ἀπομονώνεται. Θὰ ῥθει γρήγορα ἢ μέρα πὸν θὰ γίνει σὰ βράχος ὅπου—καθὼς τόσο καλὰ λέει μιὰ μυστικὴ καλόγρια τοῦ Μεσαίωνα—μονάχα πετροχελίδονα μποροῦν νὰ φωλιάσουν»⁴⁵. Τὸ συναίσθημα τῆς μόνωσης δὲν ὑπῆρξε ποτὲ ὀξύτερο. Ἔνα ταξίδι πὸν ὁ Καζαντζά- κης πραγματοποιεῖ μαζί μὲ τὸν Ἰστράτι ἴσαμε τὸ Μουρμάνσκ, (τὸν ἀκρότατο βράχο τῆς Ρουσίας), 2.000 χιλιόμετρα βορειότερα ἀπὸ τὴ Μόσχα, τὸν γεμίζει κοσμικὸ τρόμο. Ἄλλὰ ὁ σύντροφος τοῦ Καζαντζάκη δὲ μετέχει σὲ τέτοιου εἶδους συναισθήματα. «Ἐχει κάποτε τραγικὲς ἀνατριχίλες, μὰ ἐντὸς τὶς ξεχνάει καὶ ξανα- πέφτει στὸ φαῖ, στὸν καφέ, στὸ τσιγάρο καὶ στὶς εὐκολες κουβέντες. Σωπαίνω—ἄλλη σπηλιά δὲν ἔχω— καὶ λιώνω μοναχὸς μου»⁴⁶.

ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ ΣΤΗ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ (Β')

Δὲ θὰ δοκιμάσω νὰ ἐξηγήσω τὸν διανοητικὸ πυρετὸ καὶ τὴ σκληρότητα τοῦ Καζαντζάκη πρὸς τὸν ἑαυτό του. Θὰ περιοριστῶ νὰ ὑποθέσω ὅτι φανερώνε- ται ἐδῶ ἡ ψυχολογία ἐνὸς ἀνθρώπου πὸν ἀδυνατεῖ νὰ συνδεθεῖ μὲ τὴν πραγμα- τικότητα καὶ νὰ συμφιλιωθεῖ μὲ τὴ μετριότητα. Ἄλλὰ, στὸ μεταξύ, οἱ προετοιμα- σίες τοῦ ταξιδιοῦ συνεχίζονται. Ὁ Ἰστράτι δὲν ἔχει ἀκόμα ἀναμετρήσει τὸ χάσμα πὸν τὸν χωρίζει ἀπὸ τὸ συνοδοιπόρο του. Ὁ Καζαντζάκης εἶναι πῶ ἀνοιχτομάτης: «Ὁ σύντροφός μου ἔχει λιποφυγίες, δὲν τολμάει ν' ἀντικρίσει ἀλάερο τὸ ταξίδι, θὰ ἤθελε νὰ τὸ ἀποφύγει. Φοβοῦμαι πὼς θ' ἀπομείνει μεσότρωτα καὶ θὰ συνεχίσω μόνος»⁴⁷. Ἡ πρόβλεψη τοῦ Καζαντζάκη θὰ βγεῖ ἀληθινή: μονάχα τὸ πρῶτο

44. Βλ. Αἰ μ. Χ[ο υ ρ μ ο ὕ ς ι ο υ], Ἔνα βιβλίο περὶ Καζαντζάκη: Π α ν τ. Π ρ ε β ε - λ ᾶ κ η, «Ὁ ποιητὴς καὶ τὸ ποίημα τῆς Ὀδύσειας». Ἔφ. «Ἡ Καθημερινή», Ἀθήνα, 12 Μαγ- τίου 1959.

45. Γράμμα ἀπὸ τὸ Μπέκοβο, ἀρχὲς Ἰουλίου 1928. («400 Γράμματα», σ. 82).

46. Γράμμα ἀπὸ τὴ Μόσχα, 28 Ἰουλίου 1928. («400 Γράμματα», σ. 88).

47. Γράμμα ἀπὸ τὴ Μόσχα, 18 Αὐγούστου 1928. («400 Γράμματα», σ. 92).

μέρος τῆς περιήγησης μέλλει νὰ γίνει συντροφικά : Καζαντζάκης, Ἰστροάτι, Ἑλένη Σαμίον, *Bilili Baud-Bouy*. Στις 28 Αὐγούστου, οἱ τέσσερις συνοδοιπόροι ξεκινοῦν ἀπὸ τὴ Μόσχα πηγαίνοντας κατὰ τὸ Νότο. Νίζνι - Νόβγοροδ, Καζάν, Σαμάρα, Σαράτοφ, Στάλινγκραδ, Ἀστραχάν, Ἀζερμπαϊτζάν, Μπορζόμ, Ἐριβάν, Ἐσμιατζίν, Τιφλίδα, Σοχούμ, Νέος Ἀθωνας. Τέλη Δεκεμβρίου, παίρνουν πίσω τὴ στρατά κατὰ τὸ Βορρᾶ : ὁ σκοπὸς τους εἶναι νὰ σταθμεύσουν στὴ Μόσχα καὶ νὰ σύρουν γιὰ τὸ Βόρειο Παγωμένο Ὁκεανὸ (γιὰ δευτέρη φορὰ).

Ἄλλὰ μέσα στοὺς δυὸ συντρόφους ὑποβόσκει ἡ ἀδημονία. Ἡ περιβόητη («Υπόθεση Ρουσακώφ») προκαλεῖ τὴν ἀνάφλεξη. Ἕνας ἠλικιωμένος Ρῶσος ἐργάτης, παλιὸς ἐπαναστάτης, κι ὀλόκληρη ἡ οἰκογένειά του ταλαιπωροῦνται γιὰ λόγους κομματικὸς ἀπὸ τὴ σοβιετικὴ (σταλινικὴ) μηχανή : προμηνήματα τῆς ἀπάνθρωπης μεταχείρισης ποὺ θὰ γνωρίσουν οἱ τροτσκιστές. Ὁ Ἰστροάτι κηρύσσεται ἀλληλέγγυος μὲ τοὺς ἀδικημένους, ποὺ τυχαίνει νὰ ἴναι φίλοι του, κι αὐθαδιάζει στὴ σοβιετικὴ ἱεραρχία, ἐνῶ ὁ Καζαντζάκης παραμένει ἀπαθής : μιὰ ἀτομικὴ περίπτωση δὲν εἶναι ἀρκετὴ νὰ σκιάσει τὸ πρόσωπο τῆς Ρωσίας. «Νὰ ἴδεις τότε τὸν Παναῖτ νὰ χάνει τὰ λογικά του, νὰ κλείνεται στὸ σπῆτι του στὴ Μόσχα, νὰ κλαίει καὶ νὰ βλαστημάει ἀπὸ λύσσα! . . .»⁴⁸.

Οἱ δυὸ συνταξιδιωτὲς χωρίζουν «δίχως νὰ δώσουν τὰ χέρια»⁴⁹. Ὁ Ἰστροάτι γυρίζει στὸ Παρίσι, ἀπογοητευμένος ἀπὸ τὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση καὶ μὲ τὸ στίγμα τῆς ἀποστασίας στὸ μέτωπό του. Ὁ Καζαντζάκης συνεχίζει ὀλομόναχος τὴν περιήγηση, μέσα στὸ φονικὸ καταχέιμωνο : ἀπὸ τὴ Μόσχα στὸ Βόρειο Παγωμένο Ὁκεανό ἀπὸ τὰ Οὐράλια ἴσαμε τὸν Εἰσηγητικὸ Ὁκεανό, μέσα ἀπὸ τὴ Σιβηρία ἀπὸ τὴ Μόσχα στὸ Τουρκεστάν. Τρεῖς ἀπέραντες διαδρομές. Ὁ ἥρωάς μας εἶναι αἰχμάλωτος τῶν σιδηροδρομικῶν δρομολογίων : οὔτε τὰ ὑλικά μέσα ἔχει, οὔτε τὴν ἄδεια νὰ πάρει ἄλλη στρατά. Μέσα Ἀπριλίου, γυρίζει στὴ Μόσχα : τὸ ταξίδι του εἶχε κρατήσει τρεῖς μῆνες περίπου (20 Ἰανουαρίου - 15 Ἀπριλίου 1929), ὑπὸ τραχύτερες συνθῆκες. Ἄλλὰ μέσα στὴν φυγὴ του εἶχε κιόλας λαγαρίσει τὸ νόημα τῆς ἐπικίνδυνης περιπέτειας : «Ὅλα τοῦτα ποὺ θωρῶ καὶ ζῶ : ἄνθρωποι, χρώματα, ἐρημίες, ποταμοί, ἕνα καὶ μόνο σκοπὸ ἔχουν μέσα μου : νὰ γίνουν Ὀδύσεια»⁵⁰. «Νιώθω ὀλοένα μιὰ φοβερὴ σκληρότητα μέσα μου, διαύγεια, πείσμα,

48. *Eleni Samios*, «La verdadera tragedia de Panaït Istrati», Ἐκδ. Ercilla, Santiago de Chile, 1938, σ. 168.

49. Ὁπ. παρ., σ. 171.—Ἄλλὰ ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀργότερα ξαναόρισαν ν' ἀλληλογραφοῦν χωρὶς μνησικακία.

50. Γράμμα ἀπὸ τὸ Ἀστραχάν, 21 Σεπτ. 1928. («400 Γράμματα», σ. 96).

σιωπή. "Όταν θά μείνω μόνος, μού φαίνεται θά νιώσω *frisson* [ρίγος] τρόμον μπροστά στον έαυτό μου. "Αχ! νά μείνω μόνος σ' ένα άψηλό βουνό και νά κρατώ στά χέρια μου όλη τή γής πού είδα!»⁵¹.

Τό «άψηλό βουνό» πού ό Καζαντζάκης είχε ποθήσει, ή Μοίρα δέν άργησε νά τοῦ τό χαρίσει. Είναι ή όροσειρά *Erzgebirge* στά σύνορα Τσεχοσλοβακίας και Γερμανίας. Τό μέρος όπου ό ποιητής έγκαταστάθηκε στις 10 Μαΐου 1929 λέγεται *Gottesgab* και βρίσκεται σέ ύψος 1.100 μέτρα. άποδείχτηκε ιδανικό περιβάλλον για τή β' και τήν γ' γραφή τής («'Οδύσσειας»). «Χιόνια φοβερά, θύελλες, τό σπίτι αποκλεισμένο από τους πάγους, και μέσα βαθύτατη, άπόκοσμη γαλήνη : θαρωῶ πώς είναι από τις μεγαλύτερες χαρές τοῦ ανθρώπου νά δουλεύει σέ άψηλό χιονισμένο βουνό»⁵². "Αλλά ό Καζαντζάκης δέν είναι μόνος. Σύντροφος και συμπαραστάτης του από δῶ και πέρα είναι ή 'Ελένη, ή δεύτερη γυναίκα του.

Ο ΝΕΟΣ ΟΔΥΣΣΕΑΣ, ΕΝΑΣ DESPERADO

'Η β' γραφή, πού διαμόρφωσε όριστικά τό μύθο τής νέας («'Οδύσσειας»), τελείωσε στις 3 Μαρτίου 1930. "Όσοι με παρακολούθησαν με προσοχή πρέπει νά έχουν εισχωρήσει στο κέντρο τής δημιουργικής φαντασίας τοῦ Καζαντζάκη. "Έχουν μάλιστα συλλάβει, από τή σύνοψη τής («'Ασκητικής») και άκολούθως από τό συμπλήρωμά της, τήν κοσμοθεωρία πού έχει έναρξωθεῖ στο νέον 'Οδυσσεά. "Αλλά τί νά 'ναι άραγε αυτός; "Ένας εθνικός ήρωας; "Ένας 'Οδυσσεάς σύμφωνος με τόν τύπο πού έπλασε ό "Όμηρος, νοσταλγός τής πατρίδας, εκπρόσωπος τής θαλασσινης φυλής πού αλάκωσε κατά τους πρωτοϊστορικούς χρόνους μιá κλειστή θάλασσα ανάμεσα στο Δέλτα τοῦ Νείλου και τις Στήλες τοῦ 'Ηρακλέα; "Ένας γενάρχης όπως ό Αινείας πού έπλασε ό Βιργίλιος; "Όχι! "Ο νέος 'Οδυσσεάς είναι, πρώτα απ' όλα, ένας υπεράνθρωπος, κατά τό νιτσεικό νόημα. Και συνάμα, ένας αντίρτης, ένας ξεριζωμένος, και μάλιστα ένας *desperado*⁵³. Στίβος τοῦ άγώνα του; 'Η Γήινη Σφαίρα. "Αντί για τό ήπιο τοπίο τής Μεσογείου, οι άπειλητικοι όρίζοντες τής Μαύρης 'Ηπείρου. "Αντί για τὰ γνώριμα πρόσωπα, τὰ μαγικά προσωπεΐα. "Αντί για τήν έσοδεία τοῦ τίμιου μόχθου, ή άπεγνωσμένη πειρατεία. . .

51. Γράμμα από τό Νέον 'Αθωνα, 6 Δεκ. 1928. («400 Γράμματα», σ. 104).

52. Γράμμα από τό Γκόττεσγκαμπ, 4 'Ιαν. 1930. («400 Γράμματα», σ. 173 - 174).

53. "Ο Καζαντζάκης έχει δώσει τόν όρισμό τοῦ *desperado*. («Ντεσπεράδος θά πει : εκείνος πού ξέρει καλά πώς δέν έχει νά πιαστεί από τίποτα, πού τίποτα δέν πιστεύει, και μὴν πιστεύοντας, κυριεύεται από λύσσα»). («Ταξιδεύοντας — 'Ισπανία», 1957, σ. 156).

Κλίμα τῆς ψυχῆς του; Ἡ μοναξιά κ' ἡ ἀνταρσία!... Συναίσθημα ἀνεσιτιότητας, ἔξαψη τοῦ ἐγώ, παρὰφορος ἔρωτας τῆς ζωῆς κάτω ἀπὸ τὸ σημεῖο τοῦ θανάτου. Ἡρωικὸς μηδενισμός!

ΜΥΘΟΣ ΚΑΙ ΝΟΗΜΑ ΤΗΣ «ΟΔΥΣΣΕΙΑΣ»

Περιγράψαμε ἐκτενῶς τὴν πνευματικὴ ὁδύσσεια τοῦ Καζαντζάκη, ἐπειδὴ αὐτὴ ἀκριβῶς ἔχει ἐνσαρκωθεῖ στὸν ἥρωα τῆς ἐποποιίας του. Ἀναφέραμε στὴν ἀρχὴ τῆς ὁμιλίας μας τὴ δήλωση τοῦ ποιητῆ: «Ἐσκυφα πάνω στὸ ἄγραφο χαρτί· δὲν ἦταν ἄγραφο χαρτί, ἦταν καθρέφτης κ' ἔβλεπα τὸ πρόσωπό μου...»⁵⁴. Οἱ ἐποποιοὶ στήριζονται κατὰ κανόνα σ' ἓνα ἐθνικὸ μῦθο. Στὴν περίπτωσή μας μᾶς ἀπασχολεῖ, ὁ μῦθος ἔχει κατασκευαστεῖ πέρα γιὰ πέρα. Δὲ θὰ τὸν παρακολοῦθίσουμε λεπτομερῶς στὶς 24 ραψωδίες τοῦ ποιήματος· θὰ τὸν παρουσιάσουμε μὲ ἄκρα συντομία⁵⁵.

Ἡ νέα («Ὀδύσσεια») ἀρχίζει ἐκεῖ πὸν τελειώνει ἡ («Ὀδύσσεια») τοῦ Ὀμήρου. Ὁ κύκλος κλείνει. Ὁ Ὀδυσσεύς, ἀφοῦ σκότωσε τοὺς μνηστήρες καὶ ξανακέρδισε τὸ βασίλειό του, ἔνωσε νὰ πλαντάζει στὴν Ἰθάκη. Διάλεξε μερικοὺς συντρόφους—κάθε καρδιᾶς καρδιά—καὶ σαλπάρισε γιὰ τὸ στερνὸ του ταξίδι. Ἄραξε στὸ ἐπίνειο τῆς Σπάρτης, ἀνέβηκε στὴν ξακουσμένη πολιτεία, ἔκλεψε τὴν Ὠραία Ἑλένη κ' ἔβαλε πλώρη γιὰ τὴν Κρήτη. Στὸ μυθικὸ νησί, ὁ θρόνος τοῦ Ἰδομενεά (παλιῦ συμπολεμιστῆ μπρὸς στὰ τεῖχη τοῦ Ἰλίου) ἔχει σαπίσει. Ὁ Ὀδυσσεύς συντάσσεται μὲ τοὺς βάρβαρους ἐπιδρομεῖς πὸν τὸν ἀπειλοῦν. Τὸ παλάτι τῆς Κνωσοῦ καίγεται, ἡ Ἑλένη σμίγει μ' ἓνα βάρβαρο κι ἀπομένει στὸ νησί. Ὁ Ὀδυσσεύς κάνει πανιά γιὰ τὴν Αἴγυπτο. Κοινωνικὴ ἐπανάσταση στὴ χώρα τοῦ Νείλου· ὁ καστροκαταλύτης συμπαρατάσσεται μὲ τοὺς ἐπαναστάτες: ὁ Θεὸς πὸν τὸν ἐμπνέει εἶναι χαλαστής. Ὑστερα προχωρεῖ, πολεμώντας, πρὸς τὴν καρδιά τῆς Ἀφρικῆς, φτάνει μὲ τοὺς συντρόφους του στὶς πηγὲς τοῦ Νείλου. Χτίζει τὴ δική του πολιτεία καὶ γίνεται νομοθέτης παρθένου κόσμου. Ἐδῶ δὲν θὰ βασιλεύσει ὁ Κριτής, ἀλλὰ ὁ Δημιουργός, κατὰ τὸ λόγο τοῦ Νίτσε· ὁμοῦς ἓνας σεισμὸς

54. («Ἀναφορά»), σ. 575. Πρὸς τὴν ἀπάντησίν μου λέει ὁ Νίτσε: «Τοῦ κάκου ὁ ἄνθρωπος ἀπλώνεται μὲ τὴ γνώση, ὅσο τοῦ εἶναι βολετό· τοῦ κάκου ἐμφανίζεται ὅσο ἀντικειμενικότερα γίνεται. Αὐτὸ πὸν θὰ βγάλει στὸ τέλος ἀπὸ μέσα του, δὲν εἶναι παρὰ ἡ αὐτοβιογραφία του». («Ἀνθρώπινο, περίσσια ἀνθρώπινο»), I, 513).

55. Τὴν περίληψή τοῦ μῦθου τὴν ἐπιχείρησα στὸν «Ποιητὴ καὶ τὸ ποίημα τῆς Ὀδύσσειας», σ. 111 - 123. Ὁ Καζαντζάκης ἔχει προτείνει μιὰ πολὺ βραχύτερη περίληψη, ἀπ' ὅπου παίρνω τὰ στοιχεῖα γιὰ τοῦτο ἐδῶ τὸ περίγραμμα. (Βλ. «400 Γράμματα», σ. 476 - 479).

σκίζει τὴ γῆ καὶ ἡ πολιτεία καταποντίζεται. Ὁ χαροκαμένος Ὀδυσσεύς —χαροκαμένος ὡς πρὸς ὄλες τὶς ἐλπίδες του— βάνει μπροστά του τὴ στράτα κατὰ τὸ Νότο. Στὴ μακρὰ ὁδοιπορία του ἀνταμώνει τοὺς μεγάλους ἀρχηγοὺς τῶν ψυχῶν ποὺ ἔφεραν στοὺς ἀνθρώπους μιὰν καινούρια θρησκεία, μιὰ χίμαιρα, μιὰ νέα κοσμοθεωρία —τ' ἀρχέτυπα τοῦ Ἀμλετ, τοῦ Δὸν Κιχώτη, τοῦ Φάουστ, τοῦ Ὀμήρου, τοῦ Βούδα, τοῦ Χριστοῦ, τοῦ Λένιν (ὑπὸ ἄλλα ὀνόματα, φυσικά). Ἀναμετριέται μαζί τους σὲ μακροὺς διαλόγους, ἐπιφυλάσσοντας γιὰ τὸν ἑαυτό του τὴν τελευταία λέξη, καὶ συνεχίζει τὴν πορεία του. Φτάνει στὴν ἄκρα τῆς Ἀφρικῆς, σκαρώνει τὸ στερνὸ του καράβι καὶ σαλπάρει γιὰ τὸ ἄγνωστο. Περνάει τὴν Παγωμένη Θάλασσα, ναυαγεῖ, πιάνει στεριά, ὅπου κατοικοῦν οἱ ἄγριοι κνηγοὶ τῆς φώκιας. Ὅταν ἀνοίγει ὁ καιρὸς, μαστορεύει μιὰν πλωτὴ ἀπὸ τομάρι φώκιας καὶ ξαναπαίρνει τὸ πέλαγο. Ἐνῶ λάμπει κατὰ τὸν ἀβασίλευτο ἥλιο, ἔρχεται ὁ Χάρος καὶ καθίζει ἀντίκρου του. Εἶναι ἀπαράλλαχτος μὲ τὸν πολυπλάνητο. Χαμογελοῦν ὁ ἕνας στὸν ἄλλο καὶ ἀρμενίζουν ἀμίλητοι. Ἐνα παγόβοννο προβάλλει ξάφνου ἀπὸ τὴν πάχνη, συντρίβει τὴν πλωτὴ· ὁ Ὀδυσσεύς προφταίνει νὰ σκαρφαλώσει ἀπάνω στὸ παγόβοννο. Ἐχει φτάσει πιά στὴν ἐρημία τοῦ Νότιου Πόλου. Τὸ τέλος του εἶναι κοντά. Ἀποχαιρετᾶ τὶς πέντε αἰσθήσεις του, καὶ ἀνακαλεῖ ὄλους τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἀγάπησε: τὸ παγόβοννο γεμίζει ἀπὸ φαντάσματα. Ὁ μελλοθάνατος τὰ ὑποδέχεται μὲ συγκίνηση, σηκώνει τὸ χέρι, δίνει μὲ ἀτρόμητη φωνὴ τὸ σημάδι τοῦ τελικοῦ μισεμοῦ: («Ὅρτσα, παιδιά, καὶ πρῦμο φύσηξε τοῦ Χάρου τὸ ἀγεράκι!»).

Ὁ Καζαντζάκης, στὸ τέρμα τοῦ ὑπεράνθρωπου μόχθου του, ἐμφανίζεται σὰν ἕνας πρωτομάστορας ποὺ ἀναπαύεται μπρὸς στὸν ἐξωτικὸ ναὸ ποὺ ἔχτισε. Ἡ εἰκόνα θὰ μᾶς ἱκανοποιῶσε, ἂν ἦταν ν' ἀρκεστοῦμε στὴν ἐξωτερικὴ θεὰ τῶν πραγμάτων. Ἀλλά, κατὰ τὴν ἐσωτερικὴ σημασία της, ἡ τεράστια ἐποποιῶτα τῆς νέας («Ὀδύσειας») ἰσοδυναμεῖ ὄχι μὲ ναὸ, ἀλλὰ μὲ βοννὸ χαλάσματα. Ὁ κύκλος ποὺ εἶχε ἀνοίξει ὁ Ὀμηρος κλείνεται πράγματι ἀπὸ τὸν Καζαντζάκη. Ὅμως δὲν καθησυχάζει τὸ πνεῦμα μας σὰν ἕνα σχῆμα τελειότητας: ὁ κύκλος ἐδῶ σημαίνει τὸ Μηδέν. Ὅλες οἱ ἀξίες ποὺ κατεργάστηκε ὁ ἑλληνισμὸς, ἀπὸ τὴν ὥρα ποὺ ὁ Ὀμηρος στερέωσε τὴ μορφή τῶν Ὀλυμπίων, καὶ ποὺ συμπλήρωσε ὁ χριστιανισμὸς μὲ τὸ κήρυγμα τῆς ἀγάπης καὶ τὴν ὑπόσχεση τῆς αἰώνιας ζωῆς, ὄλες βουλιάζουν στὰ φρένα τοῦ νέου Ὀδυσσεύ. Ὅχι μονάχα οἱ ἀξίες· ἀκόμα καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ κοινοῦ ἀνθρώπινου βίου διασύρεται μέσα στὸ ποίημα. Κάθε κατορθωτὸ ἐγχείρημα ὁ ποιητὴς τὸ σαρκάζει, καὶ κάθε ἐλπίδα τὴν ξεπονπουλιάζει. Ὁ Ὀδυσσεύς δὲν ἐλπίζει τίποτα, δὲ φοβᾶται τίποτα, εἶναι λεύτερος!

Ἡ νέα («Ὀδύσεια») μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἡ συμβολικὴ κατεδάφιση τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ Καζαντζάκης εἶναι σύμφωνος ὡς πρὸς τοῦτο μὲ τὶς προ-

φητεῖς τοῦ Νίτσε καὶ τοῦ Σπένγκλερ. «Μιὰ κοιλτοῦρα πεθαίνει» —λέγει ὁ τελευταῖος— «ὅταν ἡ ψυχὴ ἔχει πραγματοποιήσει ὅλες τὶς δυνατότητές της, πλάθοντας λαούς, γλώσσες, θρησκευτικὰ συστήματα, κράτη, ἐπιστῆμες...»⁵⁶. Τὸ ἄλλο σκέλος τοῦ συλλογισμοῦ τοῦ Καζαντζάκη μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ ὡς ἐξῆς: Ἡ («ζωικὴ ὁρμὴ») τοῦ Μπερξόν —πὺν ὁ Καζαντζάκης τὴ θεοποίησε στὴν («Ἀσκητικὴ») του— δημιουργεῖ καὶ καταλύει ἀκατάπαφτα. Στὸν αἰῶνα μας, ὁ «Θεὸς» εἶναι καταλυτῆς, καὶ ὁ ἄνθρωπος πὺν συντάσσεται μὲ τὴν ὁρμὴ τοῦ «Θεοῦ» γίνεται κι αὐτὸς χαλαστής. Ἐπὶ τὸ μηδὲν θὰ προέλθει ἢ νέα πίστη. («Ἡ φύση τοῦ Θεοῦ τό ἔχει νὰ κάνει κάτι ἀπὸ τὸ τίποτα. Ἄρα, ὅποιος δὲν εἶναι ἀκόμα τίποτα, ἀπ' αὐτὸν ὁ Θεὸς δὲν μπορεῖ ἀκόμα νὰ κάμει κάτι»). Ἐτσι ἔλεγε ὁ Λούθηρος στὸ σχόλιό του στὴν Ἐπιστολὴ πρὸς Ρωμαίους⁵⁷.

Ἡ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ

Ὁ χρόνος δυστυχῶς δὲν μοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἐξετάσω τὴ γλῶσσα, τὴ στιχογραφία, τὸ ὄφος καὶ τὰ συναφῆ προβλήματα πὺν ἀνακύπτουν ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῆς («Ὀδύσειας»)⁵⁸. Ἡ ἔρευνα αὐτὴ ἀνήκει σὲ εἰδικὲς μεθόδους καὶ σὲ ἐνδιαφέροντα πὺν παραμέρισα προγραμματικά. Θὰ περιοριστῶ νὰ τονίσω: α) τὸ σεβασμὸ πὺν ἔδειξε ὁ Καζαντζάκης στὴν πατροπαράδοτη μορφὴ τῆς ἐπικῆς ποίησης, παρὰ τὴν ὀλικὴ κατεδάφιση τῶν ἀξιῶν πὺν διαπιστώσαμε, καὶ β) τὴ σημασία πὺν πῆρε στὴν πνευματικὴ ζωὴ του ὁ ἔρωτας τῆς νεοελληνικῆς γλῶσσας⁵⁹. Αὐτὲς οἱ δυνὸ παρατηρήσεις θὰ μποροῦσε νὰ συσχετισθοῦν καὶ νὰ μελετηθοῦν εὐρότερα. («Ἡ δημοτικὴ γλῶσσα εἶναι ἡ πατρίδα μας!») ἀναφώνησε κάποτε ὁ Καζαντζάκης. («Μονάχα ὅποιος ἀγαπάει τὴ δημοτικὴ μας γλῶσσα μὲ τόσο πάθος, νιώθει πὺς δὲν πειράζει πὺν γεννήθηκε, δὲν πειράζει πὺς παλεύει χωρὶς βοήθεια μέσα στὴν ἀμάθεια, τὴν τεμπελιά καὶ τὴν ἀδιαφορίαν τῆς ράτσας του»)⁶⁰. Τὰ λόγια αὐτὰ δείχνουν μὲ ποῖο φανατισμὸ ὁ Καζαντζάκης λάτρευε, μελέτησε

56. Oswald Spengler, «Der Untergang des Abendlandes» (1923), Α' 144-145.

57. «Gottes Natur ist es, dass sie aus nichts etwas macht. Darum, wer noch nicht Nichts ist, aus dem Kann Gott auch noch nichts machen». Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Hans Egon Holthusen, *The Zero Point*, περ. «Confluence», Cambridge, Mass., Σεπτ. 1953, σ. 41.

58. Τὴν ἔρευνα αὐτὴ τὴν ἐπιχείρησα στὸν «Ποιητὴ καὶ τὸ ποίημα τῆς Ὀδύσειας».

59. Ἡ παράγραφος αὐτὴ κρίθηκε ἀπαραίτητη, ἐπειδὴ ὁ Καζαντζάκης στὴν («Ἀναφορὰ») του δὲ μίλησε καθόλου γιὰ τὸ πάθος τῆς ζωῆς του, πὺν ἦταν ἡ νεοελληνικὴ γλῶσσα. Αὐτὴ ἡ παράλειψη —πὺν δὲν εἶναι ἡ μόνη— δείχνει πὺς ἡ («Ἀναφορὰ») εἶναι ἔργο ἀναποτέλεστο. (Πρὸς τὸν πρόλογο τῆς Ἑλένης Ν. Καζαντζάκη στὴν («Ἀναφορὰ»)).

60. «Ταξιδεύοντας — Ἀγγλία», 1941, σ. 98 - 99.

τῆ νεοελληνικῆ γλώσσα. Ἡ νεοελληνικῆ δὲ στάθηκε μονάχα ἡ ἕλη καὶ τὸ ὄργανο τῆς δημιουργίας του· αὐτὴ τοῦ χάρισε τὸ συναίσθημα τῆς διάρκειας τοῦ ἑλληνισμοῦ. Πάνω ἀπὸ τὴν Ἱστορίαν, πάνω ἀπὸ τοὺς πολέμους καὶ τὴ σκλαβιά, ἡ ἑλληνικῆ γλώσσα πορεύτηκε, ἀλλάζοντας, πλουταίνοντας ἢ φτωχαίνοντας, συνταιριάζοντας ποικίλα στοιχεῖα, ὅμως διατηρώντας τὸ φυσικὸ τῆς καὶ τὴν ὁμορφιά τῆς. Ἡ ἰδέα τῆς συνέχειας τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας μπορεῖ νὰ κατακτηθεῖ διὰ μέσου τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας.

ΤΑΞΙΔΙΑ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ

Θὰ διακόψουμε, ὥστόσο, αὐτὸν τὸν διαλογισμὸν γιὰ νὰ συμπληρώσουμε τὴν ἐπισκόπηση τῆς πρώτης περιόδου τοῦ βίου τοῦ Καζαντζάκη. Ὁ ἀγωνιστὴς πὸν ἔχει κυριέψει τὴ φαντασία μας δὲν θεώρησε πὼς εἶχε δικαίωμα ν' ἀναπαυθεῖ μετὰ τὴ β' γραφῆ τῆς «Ὀδύσειας». Κύρια ἔργοια του θὰ ἐξακολουθήσει νὰ εἶναι ἡ ἐπεξεργασία τοῦ ποιήματος. Ἀλλὰ, ἀπὸ γραφῆ σὲ γραφῆ, θὰ παρεμβληθοῦν σπονδαῖα γεγονότα καὶ ἐπιβλητικὲς δημιουργίαι. Στὰ 1930, ἐνῶ βρίσκεται ἀκόμα στὸ Γκόττεσγκαμπ, γράφει τὸν «Τόντα Ράμπα», μυθιστορηματικὸ ἀπολογισμὸ τῶν ρωσικῶν βιωμάτων του, καὶ τὴν «Ἱστορίαν τῆς Ρωσικῆς Λογοτεχνίας». Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἀνταποδίδει τὴ φιλοξενία πὸν τοῦ εἶχε παρασχεθεῖ ἀπὸ τὴ Σοβιετικὴ Κυβέρνηση. Ὑστερα μετοικεῖ στὴ Μεσημβρινὴ Γαλλία, ὅπου μεταφράζει ἢ διασκενάζει μιὰ δεκαπενταριὰ παιδικὰ βιβλία γιὰ δυὸ Ἀθηναίους ἐκδότες. Κατεβαίνει γιὰ ἓνα μῆνα στὸ Ἡράκλειο, —ὀδηγημένος θαρρεῖς ἀπὸ τὸ προαίσθημα πὼς σὲ λίγο θὰ στερηθεῖ γιὰ πάντα τοὺς γονιοὺς του,— περῶν τὸ χειμῶνα του στὴν Αἴγινα, καὶ ξαναγυρίζει στὸ Γκόττεσγκαμπ (στὰ 1931) γιὰ ν' ἀφιερθεῖ στὴν γ' γραφῆ τῆς «Ὀδύσειας». Τὸ 1932 εἶναι δίσεχτος χρόνος γιὰ τὸν Καζαντζάκη, ἐπειδὴ τὸ μῆνα Μάρτιο χάνει τὴ μητέρα του. Μετὰ τὸ Γκόττεσγκαμπ διαμένει προσωρινῶς στὸ Παρίσι, καὶ ἀκολούθως ἐγκαθίσταται γιὰ τρεῖς μῆνες στὴ Μαδρίτη. Τὸ μῆνα Δεκέμβριον χάνει καὶ τὸν πατέρα του. Τὸ χτύπημα εἶναι φοβερὸ καὶ συνάμα λυτρωτικόν⁶¹. Ὁ Καζαντζάκης γυρίζει στὴν Ἑλλάδα καὶ ἔρχεται νὰ κατοικήσει μαζί μου, γιὰ ὀχτὼ μῆνες περίπου, στὴν Αἴγινα. Τόσες μετακινήσεις στὴν ξενιτιά εἶχαν ἓνα σκοπὸ : νὰ ἐξασφαλίσαι τὰ μέσα τοῦ βίου, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, νὰ μείνει μακριὰ ἀπὸ τὴν ἑλλαδίτικη μιζέρια, ἀπὸ τὴν ἄλλη. Στὴν Αἴγινα

61. Ὁ ἴσκιος τοῦ πατέρα του βάραινε, ὡς γνωστό, τὸν Καζαντζάκη. (Βλ. «Ἀναφορά», σ. 571 - 572). Ὁ πόλεμος κατὰ τοῦ κατεστημένου μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ὡς ἀγῶνας κατὰ τῆς πατρικῆς ἐξουσίας.

συμπληρώνει τὴ μετάφραση τῆς «Θείας Κωμωδίας» τοῦ Δάντη, πὸν τὴν εἶχε ἀρχίσει στὸ Παρίσι, καὶ ἀφιερώνεται στὴν δ' γραφὴ τῆς («Ὀδύσσειας»).

Τὸ 1934 εἶναι χρόνος σχετικῶς ἤρεμος στὴ μοναξιά τῆς Αἴγινας. Ὁ Καζαντζάκης συνεχίζει τὰ «Κάντα» («Τερτσίνες») πὸν εἶχε ἀρχίσει τὸν προηγούμενο χρόνο, καὶ συνάμα συγγράφει τρία σχολικὰ βιβλία γιὰ τὸ διαγωνισμὸ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, ἀναζητώντας πάντα μιὰν ἔξοδο ἀπὸ Γῆς δουλείας. Ὅσο κι ἂν εἶχε συμπίσει τις ὑλικὲς ἀνάγκες του, δὲν εἶχε κατορθώσει νὰ ἀλευτερωθεῖ ἀπὸ τὸν Εὐρυσθέα, καθὼς συνήθιζε νὰ λέει. Τὸ 1935 (Φεβρουάριος - Μάιος) ταξιδεύει στὴν Ἰαπωνία - Κίνα, ἀπ' ὅπου θὰ προέλθει ὁ «Βραχόνηπος», ἓνα σχεδὸν αὐτοβιογραφικὸ μυθιστόρημα, καὶ τὸν ἴδιο χρόνο ἐπεξεργάζεται πάλι τὴν («Ὀδύσσεια») (ε' γραφὴ). Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1936 μεταφράζει τὸ «Φάουστ» τοῦ Γκαίτε, καὶ τοὺς μῆνες Ὀκτώβριου καὶ Νοέμβριου βρίσκεται στὴ σπαρασσόμενη ἀπὸ τὸν ἐμφύλιον πόλεμον Ἰσπανία, ὡς ἀπεσταλμένος τῆς ἀθηναϊκῆς ἐφημερίδας «Καθημερινή»: ἓνα καινούριον «Ταξιδεύοντας» θὰ γεννηθεῖ ἀπὸ τούτῃ τὴν περιπέτεια.

Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ γνωρίζει κανεὶς ποιά εἶναι ἡ ἰδεολογικὴ του τοποθέτηση μπρὸς στὸ ἰσπανικὸ δράμα, ὅπου ἀναμετροῦνται δυὸ κόσμοι. Ὁ Καζαντζάκης μοῦ γράφει ἀπὸ τὸ βαπόρι πὸν τὸν μεταφέρει στὴν Ἰσπανία, στίς 12 Ὀκτωβρίου 1936: «Συλλογοῦμαι ἔντονα καὶ προσπαθῶ σὲ ἀπλὰ σχήματα νὰ περιγράψω τὸ ψυχικὸ μῆκος καὶ πλάτος πὸν ἐφέτος περνῶ. Τὸ ἀπλότερον σχῆμα πὸν βρῆκα εἶναι τοῦτο: Ὅπως τὸ 1923 περνοῦσα ὅλος συγκίνηση καὶ φλόγα τὸ Νασιοναλισμὸ. Ἰσκιος πὸν ἔνωθα δίπλα μου, ὁ Δραγούμης. Ἀπὸ τὸ 1923 ὡς τὸ 1933 περίπου, περνοῦσα μὲ τὴν ἴδια συγκίνηση καὶ φλόγα τὴν ἀριστερὴν παράταξιν (ποτὲ κομμουνιστῆς, καθὼς ξέρετε). [. . .] Ἰσκιος πὸν ἔνωθα δίπλα μου, ἀχνός, ὁ Π. Ἰστράτι. Τώρα περνῶ τὸ τρίτον—θά'ναι τὸ τελευταῖον;—στάδιον: τὸ ὀνομάζω ἐλευτερία. Κανένας ἰσκιος. Μονάχα ὁ δικός μου, μακροντέμπλικος, σκοῦρος μαῦρος, ἀνηφορίζοντας. Ἀπαλλάχτηκα ἀπὸ κόκκινα ἢ ἄλλα χρώματα, ἔπαυα νὰ ταυτίζω τὴν τύχην τῆς ψυχῆς μου—τὴ σωτηρία μου—μὲ τὴν τύχην ὁποιασδήποτε ιδέας. Ξέρω πὸς οἱ ιδέες εἶναι κατώτερες ἀπὸ μιὰ δημιουργικὴ ψυχὴ. . .». («400 Γράμματα»), σ. 464 - 465).

1937: στ' γραφὴ τῆς («Ὀδύσσειας»), περιήγησιν στὸ Μοριά, συγγραφή τῆς τραγωδίας («Μέλισσα»).

1938: τελευταία γραφὴ καὶ ἔκδοσις τῆς («Ὀδύσσειας»). Ἐνας ἄλλος πὸν εἶχε κρατήσει δέκα τρία χρόνια τερματίζεται. Ἀξίζει νὰ τὸν σχολιάσουμε μ' ἓναν ἀπόλογο πὸν μᾶς παρέδωσε ὁ ἴδιος ὁ Καζαντζάκης: «Μιὰ μέρα οἱ τσουνκίδες ρώτησαν τὴν τριανταφυλλιά: — Κυρὰ τριανταφυλλιά, δὲ μᾶς μαθαίνεις κ' ἐμᾶς τὸ μυστικόν; Πῶς φτιάχνεις τὸ τριαντάφυλλον; Κ' ἢ τριανταφυλλιά ἀποκριθῆκε:

— Πολὺν ἀπλό 'ναι τὸ μυστικό μου, ἀδερφές μου τσουκνίδες· ἀλάκερο τὸ χεῖ-
μόνα δουλεύω μὲ ὑπομονή, μ' ἐμπιστοσύνη, μὲ ἀγάπη τὸ χῶμα, κ' ἓνα μονάχα
ἔχω στὸ νοῦ μου, τὸ τριαντάφυλλο»⁶².

Η ΕΚΔΟΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΤΗΣ «ΟΔΥΣΣΕΙΑΣ»

Θὰ περίμενε κανείς — τὸ περίμενε κι ὁ ἴδιος ὁ Καζαντζάκης — νὰ πιαστεῖ
ἢ ἀνάσα τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὸ κατόρθωμά του. 33.333 στίχοι, «τὸ μακρότερο
ἔπος τῆς λευκῆς φυλῆς»! Ὅμως οἱ Ἑλληνες προτίμησαν νὰ περιμείνουν τὴν ἐτυ-
μηγορία τοῦ χρόνου. Μερικοὶ λόγιοι, ὡστόσο, δὲν ἀπαξίωσαν νὰ δείξουν τὴ σοφία
τους, ἀκόμα καὶ τὴν κακεντρέχειά τους. Ἡ ἔκταση τοῦ ποιήματος, ἡ γλώσσα
του, ἡ στιχορρογία — πόσες εὐκαιρίες γιὰ νὰ σαρκάσουν τὸν ποιητὴ καὶ τὸ ποίημα!
Οἱ ἐξαιρέσεις μετριοῦνται στὰ δάχτυλα τοῦ ἑνὸς χεριοῦ. Τελικῶς ὀφείλει κανείς
ν' ἀναγνωρίσει πὼς χρειαζόταν, πράγματι, ὁ χρόνος γιὰ νὰ ἐξενυθεῖν τὰ μέτρα
πὸν θὰ ἔκριναν τὴν παράδοξη ἐποποιΐα. Ἡ («Ὀδύσεια») παρέμενε ἀπροσμέτρητη,
ἀκόμα καὶ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν ποιητὴ. Ἀλλά, προκειμένου γιὰ τὸν ἄνθρωπο πὸν
ἔζησε μέσα στὸ ἀπόλυτο τῆς δημιουργίας, ἡ δημοτικότητα ἢ ὁ κατατρεγμὸς του
ἀφοροῦν περισσότερο στὸ κοινωνικὸ περιβάλλον παρὰ σ' ἐκεῖνον. Ἡ ἐπιφύλαξη
τῶν Ἑλλήνων δὲν ἦταν, ὡστόσο, ἀδικαιολόγητη. Ὁ Καζαντζάκης μετέφερε στὴ
νέα («Ὀδύσεια») τὴν καθολικὴ ἀμφισβήτηση πὸν ἰδιάζει στὸν ὑπερώριμο δυτικὸ
πολιτισμὸ, δηλαδὴ σ' ἓνα ξένο χρόνο. Ὁ Ὀδυσσεύς του δὲν εἶναι αὐτό-
χθον τύπος, ἀλλὰ ἐκπρόσωπος γερασμένου κόσμου.

Ὁ Καζαντζάκης ἔνωσε τὴν ἀνάγκη νὰ ἐρμηνεύσει καὶ νὰ ὑπερασπίσει τὸ
πλάσμα του, ἀκολουθώντας τὴν ἔμφυτη κλίση κάθε γονιοῦ. Κατὰ τὸν Πλάτωνα,
ὁ λόγος «τοῦ πατρὸς δεῖται βοηθοῦ· αὐτὸς γὰρ οὔτ' ἀμύνεσθαι οὔτε βοηθῆσαι δυνα-
τὸς αὐτῶ»⁶³. Μερικὲς ἀπὸ τὶς ἐρμηνεῖες τοῦ Ὀδυσσεύα ἀπὸ τὸ δημιουργό του
τὶς συναντήσαμε κιόλας μιὰ - δυὸ φορές. Σ' ἓνα τετράδιο πὸν βρέθηκε στὰ κατά-
λοιπά του, ὁ Καζαντζάκης ἔχει σημειώσει: «Ἡ θρησκεία τοῦ Ὀδυσσεύα ἔγινε στὸ
τέλος ἀκλόνητη, πὸν καμιὰ ἰδέα ἢ πράξη δὲν μποροῦσε πιά νὰ τὴν γκρεμίσει,
γιατὶ ἴσα-ἴσα στηρίζονταν στὸ Κενό: μῆτε Θεός, μῆτε ἐλπίδα, μῆτε φόβος, μῆτε
αιωνιότητα. Ἡ κάθε στιγμή = ἀθάνατη, κι ἀπὸ ἄλλη ἀθανασία δὲν εἶχε ἀνάγκη.
[Ὁ Ὀδυσσεύς] ζοῦσε ἔντονα, ποιοτικά, τὴν κάθε στιγμή». Αὐτὴ ἡ κατάφαση
τῆς ζωῆς εἶναι σύμφωνη μὲ τὸν διονυσιακὸ μηδενισμὸ. Ἡ δράση θεοποιεῖται, μολο-

62. («Ἀναφορά»), σ. 570 - 571.

63. Πλάτωνος, «Φαῖδρος», 275 E.

νότι δὲν ὑπάρχει τελικὸς σκοπός. Σ' ἓνα ἄλλο ἰδιόγραφο σημείωμα, ὁ Καζαντζάκης ἐπιλέγει: «Ὁ Φάουστ μάχεται νὰ βρεῖ πίσω ἀπὸ τὰ φαινόμενα τὴν οὐσία. Ὁ Δὸν Κιχώτης περιφρονεῖ τὰ φαινόμενα καὶ ζητάει τὴν οὐσία. Ὁ Ἀμλετ περιπλέκεται στὰ φαινόμενα καὶ σπαράζει. Ὁ Ὀδυσσεύς χαίρεται τὰ φαινόμενα, καὶ χαϊρόμενός τα δημιουργεῖ τὴν οὐσία».

Η ΣΙΩΠΗ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

Ἡ παραλληλία τοῦ ποιητῆ μὲ τὸ πλάσμα του εἶναι φανερή. Ὁ Καζαντζάκης, ἀνακεφαλαιώνοντας τὴν πνευματικὴ του περιπέτεια, γράφει στὴν («Αναφορὰ στὸν Γκρέκο»): «Ὅλο ἀγωνίες, ἐφιάλτες καὶ ρωτήματα ἢ νιότη μου, ὄλο μισερὲς ἀπόκρισες ἢ ἀντρίκεια μου ἡλικία· κοίταζα τ' ἄστρα, κοίταζα τοὺς ἀνθρώπους, κοίταζα τὶς ιδέες, τί χάος! Κι ἀνάμεσά τους, τί ἀγωνία νὰ κνηγᾶς τὸ Θεό, τὸ γαλάζιο πουλί μὲ τὰ κόκκινα νύχια! Ἐπαιρνα ἓνα δρόμο, ἔφτανα στὴν ἄκρα, ἄβυσσος· γύριζα τρομαγμένος πίσω, ἔπαιρνα ἄλλο δρόμο, στὴν ἄκρα του πάλι ἄβυσσος· ξανάρχιζε ἢ φυγὴ κ' ἢ καινούρια πορεία, κι ἄξαφρα ξεχάσιζε πάλι μπροστά μου ἢ ἴδια ἄβυσσο. Ὅλοι οἱ δρόμοι τοῦ νοῦ ἔφερναν στὴν ἄβυσσο· πανικὸς κ' ἐλπίδα, οἱ δὺ πόλοι ὅπου περιστρέφονταν μέσα στὸν ἀέρα ἢ νιότη μου κ' ἢ ἀντρίκεια ζωὴ μου. Μὰ τώρα, στὰ γεράματα, στέκουμαι ὀμπρὸς στὴν ἄβυσσο ἤσυχχα, ἄφοβα, δὲ φεύγω πιά. Ὅχι ἐγώ, ὁ Ὀδυσσεύς πὸν πλάθω· τὸν δημιουργῶ ν' ἀναντιάζει μὲ γαλήνη τὴν ἄβυσσο, καὶ δημιουργώντας τον, μάχουμαι νὰ τοῦ μοιάσω. Δημιουργοῦμαι κ' ἐγώ»⁶⁴.

Ἡ περικοπὴ αὐτὴ ἀπὸ τὴν («Αναφορὰ στὸν Γκρέκο») ἐπιβάλλεται νὰ σχολιασθεῖ, ἃς εἶναι καὶ μὲ συντομία: α) Ἡ φράση («Ὅλοι οἱ δρόμοι τοῦ νοῦ ἔφερναν στὴν ἄβυσσο») δείχνει ὅτι ὁ Καζαντζάκης, κατὰ τὴν ἀναζήτηση τοῦ Θεοῦ, δὲν πῆρε τὸ δρόμο τῆς πίστεως ἢ τῆς ἀποκάλυψης, ἀλλὰ τὸ δρόμο τῆς λογικῆς. Αὐτὸς ὁ δρόμος δὲν φέρνει στὸ Θεό⁶⁵. β) Ὁ Καζαντζάκης φτάνει στὴν τελικὴ γνώση διαμέσου τῆς ποιητικῆς δημιουργίας, δηλαδὴ τῶν «συγκεκριμένων διαισθήσεων», καὶ ὄχι μὲ τὸν ἀφηρημένο στοχασμό: διαδικασία καθαρὰ ὑπαρξιακὴ. Τὸ ποίημα πλάθει τὸν ποιητὴ ὅσο τουλάχιστο ὁ ποιητὴς τὸ ποίημα.

Ὁ Καζαντζάκης ταυτίζεται τελικῶς μὲ τὸν Ὀδυσσεύα του. («Στὴν ἀρχὴ») —συνεχίζει στὴν («Αναφορὰ») του— «πήγαινε μπροστά μας τὸ γαλάζιο πουλί μὲ

64. («Αναφορὰ»), σ. 587.

65. Ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις πάνω στὸ θέμα αὐτὸ ἔχει κάμει ὁ Δημ. Σταθόπουλος στὸ βιβλίο του «*Homō religiosus*», Ἀθήνα 1981, σ. 170 - 173.

τὰ κόκκινα νύχια, μὰ γρήγορα κουράστηκε, τὸ ἀφήσαμε πίσω, ἀπομείναμε χωρὶς τρυγονοσοῦρη, μέσα στὸν ἄδειο ἀέρα, λεύτεροι. Κάπου - κάπου γαντζώνονταν στὰ σκοινιά τοῦ карабиоῦ μας μεγάλες ἀθάνατες ψυχές καὶ κελαηδοῦσαν νὰ μᾶς μανλίσουν, μὰ ἐμεῖς ξεσπούσαμε στὰ γέλια, τρώμαζαν κ' ἔφευγαν⁶⁶. κάπου ἀκούγαμε νὰ πετιέται ἀπὸ τὸ βυθὸ τῆς θάλασσας μιὰ φοβερὴ κραυγὴ: "Σταθεῖτε! Ποῦ πᾶτε; Φτάνει!". Κ' ἐμεῖς σκύβαμε ἀπὸ τὴν κουπαστὴ καὶ τῆς φωνάζαμε: "Δὲ φτάνει, δὲ φτάνει, σὺπα!". Κ' ἓνα βράδυ ἤρθε καὶ κολουριάστηκε στὴν πλώρα, ντυμένος σὰν κ' ἐμᾶς μὲ προβιές ἀλεποῦς, μὲ μυτερὸ γαλάζιο σκοῦφο μὲ κόκκινη φούντα, μὲ κάτασπρα γένια, μὲ τὸ πρόσωπο, τὸ στήθος, τὰ μπράτσα, τὰ μεριὰ χαρακωμένα μὲ δεμένες πληγές, καὶ μᾶς χαμογελοῦσε μὲ τρυφεράδα, ὁ Χάρος· καταλάβαμε, ζυγώναμε πιά στὴν ἄκρα τῆς πορείας⁶⁷.

Τὴν τρομερὴ κατακλείδα τῆς («Ὀδύσσειας»), ἂν θέλαμε νὰ τὴ μεταφέρουμε στὴ γλώσσα τῶν ἰδεῶν, θὰ μπορούσαμε νὰ τὴ συνοψίσουμε μ' αὐτὰ τὰ λόγια: Ὁ Ὀδυσσεύς τοῦ Καζαντζάκη βγαίνει στὴν ἀναζήτηση τοῦ Θεοῦ ὅπως ὁ Ὀδυσσεύς τοῦ Ὀμήρου βγαίνει στὴν ἀναζήτηση τῆς πατρίδας. Ἡ νοσταλγία τοὺς καίγει καὶ τοὺς δνύ. Μὲ τὴ διαφορὰ πὼς ὁ ἓνας βρῖσκει τὴν Ἰθάκη, ἐνῶ ὁ ἄλλος γίνεταί φονιάς τῶν θεῶν, γυρεύοντας τὸν ἀληθινὸ Θεό. Δὲ θὰ τὸν ἀνταμώσει τελικῶς· καὶ τὸ μόνο ὑπερβατικὸ βίωμα ποὺ θ' ἀξιωθεί θά'ναι μέσα στὴν ἀγκάλη τοῦ Θανάτου. Ὁ θάνατος τοῦ ἰέου Ὀδυσσεά εἶναι ἡ μόνη του μεταμόρφωση.

ΤΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ «ΟΔΥΣΣΕΙΑ». — ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Ἡ «Ὀδύσσεια» λοιπὸν εἶχε ἐκδοθεῖ, καὶ ἡ τύχη τῆς παρέμενε ἀβέβαιη. Ὁ Καζαντζάκης δὲν εἶχε λύσει κανένα ἀπὸ τὰ προβλήματα του: οὔτε εἶχε ἐξασφαλίσει τὰ μέσα τοῦ βίου, οὔτε εἶχε κερδίσει τὴ δόξα. Μ' αὐτὴ τὴ λυπητερὴ διαπίστωση θὰ μπορούσα νὰ τερματίσω τὴν ὁμιλία μου, ἂν ὁ ποιητὴς τῆς «Ὀδύσσειας» δὲν εἶχε ἀκόμα μπροστά του δεκαεννιά χρόνια ζωῆς καὶ δημιουργίας, ποὺ ἀποτελοῦν τὴ δεύτερη περίοδο τοῦ βίου του. Παρὰ τὸ ἀρχικὸ μου σχέδιο, ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ ἀφιερῶσω σ' αὐτὴ τὴν περίοδο μερικὲς παραγράφους.

"Ὅσοι ἀπὸ τοὺς ἀκροατές μου γνωρίζουν τὸν Καζαντζάκη ἀπὸ τὰ μυθιστορημάτα του—καὶ αὐτοὶ πρέπει νά'ναι πολλὸ περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἀναγνώστες τῆς «Ὀδύσσειας»—μπορεῖ ν' ἀναρωτηθοῦν ἂν ἡ ἠθικὴ φυσιογνωμία ποὺ

66. Θέλει νὰ πεῖ τοὺς «ἀρχηγούς τῶν ψυχῶν» ποὺ ἀντάμωσε ὁ Ὀδυσσεύς: τὸ Βούδα, τὸν Ἰησοῦ, τὸ Λένιν, τὸ Φρόνστ, τὸ Δὸν Κιχώτη κ.λπ. (Βλ. Γράμμα 100 στὰ «400 Γράμματα» καὶ «Ὁ ποιητὴς καὶ τὸ ποίημα», σ. 158 κ.έ. καὶ 309, σημ. 163.

67. («Ἀναφορά»), σ. 588.

περιέγραφα συμφωνεί με κείνην πού έχουν πλάσει με τή φαντασία τους. Ἡ ἀπορία τους εἶναι δικαιολογημένη. Ὁ Καζαντζάκης, κατά τήν περίοδο τῆς ξενικῆς Κατοχῆς, συμμετέχοντας στή δοκιμασία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, διαμόρφωσε μιὰ νέα κοσμοθεωρία καί ἀφιερώθηκε σέ μιὰ πνευματική δημιουργία πού ἀναιρεῖ ἐν πολλοῖς τὸ μηδενισμό τοῦ Ὀδυσσεά του. Γιὰ νὰ ἐρμηνεύσουμε τήν ἐντυπωσιακὴ αὐτὴ μεταστροφή, θὰ παρακολουθήσουμε τὰ γεγονότα μετὰ τὴ σειρά τους.

Ἡ ζωὴ τοῦ Καζαντζάκη, μετὰ τήν ἐκδοσὴ τῆς «Ὀδύσσειας», ἐπανέρχεται στὸ γνώριμο ρυθμὸ τῆς: ταξίδια, ἀπομόνωση, συγγραφές. Τὸ 1939, ἀπὸ Ἰούλιο ἕως Νοέμβριου, διαμένει στὴν Ἀγγλία, ὡς καλεσμένος τοῦ Βρετανικοῦ Συμβουλίου. Ὁ Β' Παγκόσμιος Πόλεμος ἔχει ξεσπάσει ἀπὸ τὸν Αὔγουστο. Κατὰ τήν περίοδο τῆς πολεμικῆς ἀδράνειας πού προηγήθηκε ἀπὸ τὴ μεγάλη γερμανικὴ ἐπίθεση, ὁ Καζαντζάκης γράφει τὴν τραγωδίαν «Ἰουλιανός», μέσα στὸ σπίτι τοῦ Σαίξπηρ στὸ Στράτφορντ ὄν Ἐιβον. Τὸ Δεκέμβριον γυρίζει στὴν Αἴγινα.

Ο «ΖΟΡΜΠΑΣ»

Τὴν ἀνοιχὴ τοῦ 1940, ὁ Καζαντζάκης περιοδεύει στὴν Κρήτη. Στις 28 Ὀκτωβρίου ξεσπάζει ὁ ἑλληνοϊταλικὸς πόλεμος. Ἡ θύελλα σαρώνει καὶ τὴν Ἑλλάδα. Ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς πού εἶχε δικάσει καὶ καταδικάσει ὁ Καζαντζάκης, ἀποσαθρώνεται μέσα σὲ δίνῃ καταστροφῆς. Γιὰ ν' ἀποτρέψει τοὺς κινδύνους πού ἀπειλοῦν τὸ ὕφος τῆς ζωῆς του, ὁ Καζαντζάκης συγκεντρώνεται μετὰ πείσμα στὴ λογοτεχνικὴ δημιουργία. Εἶναι ἡ στιγμὴ νὰ κηρύξει ἀνυπόστατο τὸν κόσμον, ἐρμαιομῶς τυφλῆς φονικῆς θέλησης: ξαναπιάνει τὸν παλιό του «Βούδα» καὶ τὸν ἀναμορφώνει ὀριστικά. Συνάμα συγγράφει τὸ «Βίον καὶ πολιτείαν τοῦ Ἀλέξη Ζορμπᾶ», κήρυγμα διονυσιακοῦ ἔρωτα τῆς ζωῆς. Ὁ βιταλισμὸς πού εἶχε διδαχθεῖ στὰ νιάτα του, ἀφυπνίζεται καὶ ἐνσαρκώνεται σ' ἓνα πρωτόγονο ἄνθρωπον, «φαγὰ, πιότη, δουλευτὰ καὶ ἀλήτη»⁶⁸.

Τὸν τύπον τοῦ Ζορμπᾶ τὸν εἶχε μέσα του ὁ Καζαντζάκης, καθὼς δείχνουν ὀρισμένοι δευτεραγωνιστὲς τῆς «Ὀδύσσειας». Ἀναδύεται ἀπὸ τὸ ὑποσυνείδητό του καὶ κυριεύει τὴ φαντασίαν του, ὅταν ἔχει ἀπαλλαχθεῖ ἀπὸ τὸ μεγαλεπήβολο ἔργο τῆς ζωῆς του⁶⁹. Ὁ Καζαντζάκης μεταπηδᾷ ἀπὸ τὴν ἐποποιίαν στὴ νοVELA

68. «Ἀναφορά», σ. 552.

69. Παρόμοιον συναίσθημα ἐκφράζει ὁ Ρομαῖν Ρολλάν: «Ὁ "Colas Breugnon" [τὸ γνωστὸ μυθιστόρημά του] εἶναι μιὰ ἀντίδραση κατὰ δεκάχρονον πειθαναγκασμοῦ μέσα στὴν πανοπλία τοῦ "Ζαν Κριστόφ". [...] Ἐνωσα μιὰν ἀκατανίκητην ἀνάγκην ἀδέσμευτης γαλιτικῆς εὐθυμίας, νά! μέχρι ἀνευλάβειας». (Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν André Maurois, «De Gide à Sartre», Paris 1965, σ. 130).

ricaresca. «Χαζάν πιρούιτ! Ὁ νοικοκύρης διασκεδάζει!» ἀναφωνεῖ σ' ἓνα γράμμα του τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1938. Ἔτσι ἔγραφε ἓνας Ἑλληνορωσὸς φουρνάρης στὴν πόρτα του, ὅταν ἔκλεινε τὸ μαγαζί του καὶ τὸ ῥιχνε στὸ χαροκόπι. Δέκα πέντε χρόνια ἀργότερα, ὅταν ὁ Καζαντζάκης εἶναι διεθνῶς ἀναγνωρισμένος μυθιστοριογράφος, θὰ συμπληρώσει τὴν ἀναφώνησή του: «Ξεχνῶ τὸ φοῦρο ποῦ ἔχω ἀνοίξει καὶ τὰ ψωμιὰ ποῦ ζυμῶνω, γράφω κ' ἐγὼ μὲ μεγάλα κόκκινα γράμματα ἀπάνω στὴν πόρτα μου "Χαζάν πιρούιτ" καὶ κάνω τὸ κέφι μου. Γελῶ, χοντρολογῶ, κλώθω ἀλήθειες καὶ ψευτιές, ἀνασταίνω νεκροὺς ἀγαπημένους. [...] Νὰ ξεσκάσω κ' ἐγὼ λίγο· νὰ προφτάσει καὶ μένα τὸ ἀχείλι μου νὰ γελάσει· νὰ γυρίσει καὶ μένα μιὰ στιγμὴ ὁ νοῦς μου τὴ ράχη του στὴν ἄβυσσο»⁷⁰.

ΧΑΡΙΣΜΑΤΑ ΣΤΟ ΕΘΝΟΣ

Ἀμέσως μετὰ τὸ «Ζορμπά»), τὰ δύσκολα χρόνια τῆς Κατοχῆς, ὁ Καζαντζάκης βάζει μπροστὰ τὴ μετάφραση τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν, πρῶτα τῆς («Ἰλιάδας») κ' ἔπειτα τῆς («Ὀδύσειας»), ἔχοντας παραστάτη ἀρχικῶς, κ' ἔπειτα στενὸ καὶ ἄξιο συνεργάτη τὸν Ι. Θ. Κακριδίη. Οἱ μεταφράσεις αὐτές, μαζὶ μὲ τὶς ἄλλες τῆς «Θείας Κωμῳδίας») καὶ τοῦ «Φάουστ»),—ἀριστοτεχνιῶν τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ—εἶναι ἡ γενναία προσφορὰ ἐνὸς πολίτη στὸ ἔθνος του τὴν ὥρα τῆς μεγάλης δοκιμασίας. Μὲ τὸ πνεῦμα αὐτὸ ἀρμόζει νὰ ὑποδεχθοῦμε καὶ τὶς ἐθνικὲς τραγωδίαι ποῦ γράφει στὰ 1943 - 44, θέλω νὰ πῶ τὸν «Καποδίστρια») καὶ τὸν «Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο»). Αὐτὲς οἱ συγγραφές σημαίνουν μιὰ παλινόστηση τοῦ πολυπλόκτου. Ἡ μεταστροφή τοῦ ἦταν συνειδητή. Ὅταν κάποτε, στὴν ἀρχὴ τῆς ἐχθρικής Κατοχῆς, τοῦ εὐχῆθηκα σ' ἓνα γράμμα μου («Καλὴ πατρίδα!), ἔσπευσε νὰ υἰοθετήσῃ τὴν εὐχή μου: «Σωστὰ τὸ λέτε: ἦρθε ὁ καιρὸς νὰ γυρίσουμε ἀπὸ τὴν ἐξορία μας. "Καλὴ πατρίδα!". Μοῦ ἀρέσει αὐτὴ ἡ κραυγὴ»⁷¹. Στὸ ἴδιο γράμμα διευκρινίζει: «Ἐγὼ πῆρα ὀριστικὰ τὴν ἀπόφαση ν' ἀφήσω γιὰ μερικὰ χρόνια τὰ γραφίματα καὶ νὰ βοηθήσω ὅσο μπορῶ, τὴν κρίσιμη τούτη στιγμὴ, τὴ ράτσα μας». Ἡ ἀπόφαση τοῦ Καζαντζάκη νὰ ξανασυνδεθεῖ μὲ τὸ λαὸ δὲν εἶναι μιὰ παλινωδία, ὅπως θὰ μπορούσε νὰ νομίσει κανεὶς. Ὁ ποιητὴς δὲν ἀποξεχνᾷ τὸ λαὸ, ἀκόμα κι ὅταν διάγει βίον μοναχοῦ. Ἀντιθέτως, τὸν ἔχει μέσα στὴν καρδιά του, καὶ τὴν τελικὴ ἐπικοινωνία τους τὴ θεωρεῖ ὡς ὄρο τῆς δικῆς του ὀλοκλήρωσης. Ἡ τραχειὰ βιοτικὴ μέριμνα τοῦ λαοῦ ἀποτελεῖ ἐμπόδιο στὴ συναναστροφή

70. «400 Γράμματα», σ. 598.

71. Γράμμα ἀπὸ τὴν Αἴγυα, 8 Ἰαν. 1942. («400 Γράμματα», σ. 502 - 503).

τους, έως ότου ο ψυχικός πόνος κάμει το λαό να διψάσει το λόγο του ποιητή και να τον αναγνωρίσει ως οδηγό του. Ός κορυφαίους κατ' αυτή την αναγνώριση χαιρετήσαμε, τον καιρό της Κατοχής, τον Καζαντζάκη και το Σικελιανό. Κοινός προσανατολισμός έκαμε τους δυο ποιητές να ξανασιμίσουν και να συμπορευθοῦν ὕστερα ἀπὸ χωρισμὸ δεκαοχτῶ χρόνων. Ἡ πνευματικὴ δημιουργία καὶ ἡ δράση τόσο τοῦ ἑνὸς ὅσο καὶ τοῦ ἄλλου ἀνήκαν ἀποκλειστικὰ στὸ Ἔθνος⁷². Ἡ ἐπάροδος τοῦ Καζαντζάκη στὴν πολιτικὴ δράση, ὅταν ἴδρυνε στὴν Ἀθήνα τὴ «Σοσιαλιστικὴ Ἑργατικὴ Ἐνωσις», καὶ ἄλλες παραχωρήσεις του στὴν κοινωνικὴ ἀνάγκη ἐξηγοῦνται ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκοπιά. Τὴν ἴδια σημασία θ' ἀποδώσουμε στὴ συμμετοχὴ του σὲ μιὰ τριμελῆ Ἐπιτροπὴ πὸν περιῆλθε τὴν Κρήτη γιὰ νὰ διαπιστώσει τίς ὁμότητες τῶν Κατακτητῶν (Ἰούλιος 1945)⁷³ καὶ τελικῶς στὴ σύντομη θητεία του ὡς ὑπουργοῦ ἄνευ χαρτοφυλακίου στὴν Κυβέρνηση Σοφουλῆ (Νοέμβριος 1945).

ΤΑ ἔΤΗ 1946 - 57. — ΤΑ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ

Τὰ ἔτη 1946 ἕως 1957 —χρόνο τοῦ θανάτου του— ὁ Καζαντζάκης τὰ πέρασε, ὡς γνωστό, στὴν ξενιτιά μέσα σὲ δημιουργικὸ πυρετό. Ὁ Θεὸς τοῦ εἶχε χαρίσει μιὰ δεύτερη νεότητα σὰν τοῦ ἀετοῦ, καθὼς λέγει ὁ Ψαλμοδός⁷⁴. Τότε γράφονται τὰ μυθιστορήματα («Ὁ Χριστὸς ξανασταυρώνεται»), («Καπετὰν Μιχάλης»), («Ὁ τελευταῖος πειρασμός»), («Ὁ Φτωχούλης τοῦ Θεοῦ»), («Οἱ ἀδερφοφάδες»), («Ἀναφορὰ στὸν Γκρέκο»). Καὶ τὰ δράματα: («Σόδομα καὶ Γόμορρα»), («Κοῦρος»), («Χριστόφορος Κολόμβος»). Εἶναι στὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου νὰ μετριάξει τὴν παραγωγικότητά του ὅταν δὲν βρῖσκει ἄμεση ἀνταπόκριση. Στὸν Καζαντζάκη συνέβηκε ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο.

Ἐπιβάλλεται ν' ἀφιερῶσουμε μιὰ - δυὸ παραγράφους στὰ μυθιστορήματα. Στὸ «Χριστὸ ξανασταυρώνεται» (1948), ὁ Καζαντζάκης, ἀναπτύσσοντας μιὰ πικρὴ σκέψη τοῦ Κίρκεγκωρ⁷⁵, ζωγράφησε μιὰν πλατιά τοιχογραφία ὅπου ἔριξε ὅσα

72. Γιὰ τὰ γεγονότα αὐτὰ βλ. Π. Π ρ ε β ε λ ά κ η, «Καζαντζάκης - Σικελιανός. Τὸ Χρονικὸ μιᾶς φιλίας», ἔκδοση τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1983. Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν τόμο τῶν «Ἐπισημῶν λόγων» τοῦ ἔτους 1981 - 82.

73. Ἀντίγραφο τῆς ἀνέκδοτης ἔκθεσης τῆς Ἐπιτροπῆς ἔχω καταθέσει στὴν «Ἐταιρεία Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν» τοῦ Ἡρακλείου.

74. «Ψαλμοί», 102, 105.—Ὁ Γκαῖτε στὶς Συνομιλίες του μὲ τὸν Ἐκκερμαν ἐξηγεῖ διὰ μακρῶν αὐτὸ τὸ φαινόμενο: «Ἐνῶ οἱ κοινοὶ ἄνθρωποι εἶναι νέοι μιὰ μονάχα φορὰ, τὰ ἐξαιρετικὰ πνεύματα ἔχουν τὸ προνόμιο μιᾶς δεύτερης ἐφηβείας. Κάθε ἐντελέχεια εἶναι τμήμα αἰωνιότητας, καὶ τὰ λίγα χρόνια πὸν περῶ μέσα στὸ ἔνδυμα ἑνὸς γήινου σώματος δὲν τὴν κάνουν νὰ γεράσει...». («Συνομιλίες», Β' μέρος, 11 Μαρτίου 1828).

75. «Ἄν ὁ Χριστὸς ξαναρχόταν, θὰ τὸν ξανασταυρώναμε ἀμέσως» (Kierkegaard).

ἔπιασε τὸ μάτι του ἀπὸ τὸ χοντρό λαό, πότε τὸν κολασμένο καὶ πότε τὸ μάρτυρα, διασύροντας μὲ ἀνεπιείκεια τοὺς φαύλους καὶ προβάλλοντας πάνω στὸ ἀνόσιο πλῆθος τους μιὰν ἀθώα μορφή, τὸν νέο Ἑμμαονήλ. Στὸν «Καπετὰν Μιχάλη» (1949 - 50), ὁ Καζαντζάκης «μάχεται ν' ἀναστήσει τὸ Ἡράκλειο τῆς παιδικῆς του ἡλικίας», ξαφνιασμένος κι ὁ ἴδιος ἀπ' ὅσα εἶχε θησαυρίσει, σὰν ἄνθρωπος προορισμένος ἀπὸ τὸ φυσικό του ν' ἀπαθανατίζει τὶς ἐφήμερες ὄψεις τοῦ κόσμου⁷⁶. Ὁ ἥρωισμός τοῦ Καπετὰν Μιχάλη μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς πράξη πὸν ἐπιβεβαιώνει τὸ σκοπὸ τῆς ζωῆς, καὶ ὄχι ἀνταρσία κατὰ τῆς Μοίρας. Ὁ ἄνθρωπος, ὅταν τοῦ φανερωθεῖ μιὰ ἀξία ἱκανὴ ν' ἀπαιτήσῃ τὴ ζωὴ του, ἔχει ξεφύγει ἀπὸ τὸ παράλογο. Στὸν «Τελευταῖο πειρασμό» (1950 - 51), ὁ Καζαντζάκης μυθοποίησε τὸν ἀγώνα τοῦ Θεανθρώπου νὰ νικήσῃ τὴν ἀνθρώπινη φύση του γιὰ ν' ἀφιερωθεῖ στὸ θεϊκό του προορισμό, καὶ στὸ «Φτωχοῦλη τοῦ Θεοῦ» (1952 - 53) περιέγραψε τὸν αὐτοβασανισμό καὶ τὶς ἐκστάσεις τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου ἀπὸ τὴν ἔνωσή του μὲ τὸ Θεό. Οἱ παλιὲς ἀπόπειρες τοῦ Καζαντζάκη νὰ ἐκχριστιανίσει τὴν ψυχὴ του συνεκβάλλον στὰ μυθιστορήματα αὐτά⁷⁷. Μὲ τοὺς «Ἀδερφοφάδες» (1954) ἔστειλε στὴν Ἑλλάδα, πὸν σπαρασσόταν ἀπὸ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο, ἓνα μήνυμα ἀδερφοσύνης καὶ ἀνεκτικότητος, μολονότι ὁ Παπα-Γιάνναρος, ὁ ἥρωας τοῦ μυθιστορήματος, παρουσιάζεται περισσότερο σὰν Προφήτης ἀποκαρδιωμένος ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους παρὰ σὰν Καλὸς Ποιμὴν. Τέλος, μὲ τὴν «Ἀναφορὰ στὸν Γκρέκο» ὁ Καζαντζάκης παρέδωσε στὸ κοινὸ τὴν «Ποίηση καὶ τὴν Ἀλήθεια» τῆς ζωῆς του.

Τὰ ἐπιβλητικὰ αὐτὰ ἔργα, τὰ κινεῖ πίστη στὴν κοινωνικὴ πρόοδο καὶ δικαιοσύνη καὶ ἀλληλεγγύη πρὸς τὸν ἄνθρωπο: συμπεριφορὰ καθαρὰ ἀνθρωπιστική. Ὁ Καζαντζάκης, χωρὶς νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὸν μεταφυσικὸ διαλογισμό, κλίνει κατὰ τὴ δεύτερη περίοδο τοῦ βίου του πρὸς τὸν ἠθικὸ προβληματισμό. Θέλει ν' ἀφιερωθεῖ σὲ κείνους πὸν ὑφίστανται τὸ σάλιο τῆς ἱστορίας. Ὅσα ξέρει ἀπὸ τὴν ἀδικία τῶν ἰσχυρῶν, δὲν τὰ κρατᾷ γιὰ δικό του. Κατὰ τὸ μεσοδιάστημα ἀνάμεσα στὸν Α' καὶ τὸ Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, εἶχε ὑποστῆ τὴ βασκανία τοῦ τραγικοῦ μηδενισμοῦ. Τὴν ἐπομένῃ τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ὁ κατεδαφιστὴς πάει νὰ γίνῃ οἰκοδόμος. Ἡ δράση του δὲν μέλλει νὰ εἶναι λιγότερο ἐπικίνδυνη, ἐπειδὴ τὸν τοποθετεῖ, ὄχι πιά μπρὸς στὴν Κεφαλὴ τῆς Μέδουσας, ἀλλὰ ἀνάμεσα στὰ ἀντίπαλα στρατόπεδα τῶν ἀδικητῶν καὶ τῶν ἀδικημένων. Οἱ ἀδικημένοι δὲν ἀφή-

76. Βλ. «400 Γράμματα», σσ. 617, 620.

77. «Κ' ἐγὼ παραξενεύομαι πῶς τὸ ἔγραφα [τὸ μυθιστόρημα «Ὁ Φτωχοῦλης τοῦ Θεοῦ»]: ὑπάρχει λοιπὸν ἓνας θρησκευόμενος mystique μέσα μου; Γιατί ἐπιτοθα συγκίνηση μεγάλη γράφοντάς το». *Antibes*, 6 Δεκ. 1953 («400 Γράμματα», σ. 660).

νον πιά να λησμονηθοῦν. Καλὸ γιὰ τούτους εἶναι ὅ,τι ἀνταποκρίνεται στὶς ἀνάγκες τους. Ἄν ὁ Καζαντζάκης ἐπέμενε στὸ μονήρη διαλογισμὸ καὶ στὴ συναφῆ δημιουργία, θὰ διέτρεχε τὸν κίνδυνο νὰ θαναμάζεται χωρὶς νὰ διαβάζεται.

Ἱστορικὲς λοιπὸν περιστάσεις καὶ ἐνδόμυχες αἰτίες ὠθοῦν τὸν Καζαντζάκη νὰ συμπληρώσει τὸ ἔργο του μὲ μιὰ καινούρια δημιουργία. Δὲν θὰ τὴν ἀποδώσουμε σ' ἓνα μετανωμὸ ἢ σὲ μιὰ ἐξαγορὰ τῆς ὕβρεως τοῦ Ὀδυσσεά. Τόσο ἢ παλιὰ ὅσο καὶ ἢ νέα τοποθέτηση τοῦ Καζαντζάκη μπρὸς στὰ ἀνθρώπινα καὶ τὰ ἔσχατα προβλήματα ἔχουν ὑπαγορευθεῖ ἀπὸ τὸν καιρὸ καὶ τὸν τόπο του. Τὸ μεγαλεῖο του δὲν ἔγκειται σὲ τούτῃ ἢ σὲ κείνη τὴν ἐπιλογή, ἀλλὰ στὸ ὅτι συγκλονίστηκε ἀπὸ τὸ θέαμα καὶ τὸ αἶνιγμα τοῦ κόσμου καὶ τὰ ἔκαμε ποίηση. Στὸν πρόλογο τῆς («Ὀδύσειας»), παρακαλεῖ τὸν πανόπτη Ἥλιο νὰ τοῦ «μαντατεύει» ὅσα βλέπει πάνω στὴ γῆ, καὶ κείνος νὰ τὰ «περνᾷ στοῦ σπλάχνου του τὸ μυστικὸ ἀργαστήρι» καὶ νὰ τὰ μεταξιώνει σὲ πνεῦμα. Κριτήριο τῆς δύναμης τοῦ συγγραφέα εἶναι ὁ βαθμὸς τῆς συμμετοχῆς του στὰ θέματα ποὺ χειρίζεται. Τὸ ζωντανὸ αἶσθημα τῶν καταστάσεων καὶ ἡ ἰκανότητα νὰ τὶς ἐκφράζει μὲ λέξεις, αὐτὸ δείχνει τὸν ποιητῆ, κατὰ τὸν Γκαϊτε⁷⁸.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Κύριε Πρόεδρε τῆς Κυβερνήσεως,

Αὐτὸς ὑπῆρξε ὁ μεγάλος ἄνδρας ποὺ τιμοῦμε σήμερα. Τὸ σκῆνωμά του ἀναπέεται στὰ πάτρια χώματα, ἐνῶ τὸ ὄνομά του, ἢ σάλπιγγα τῆς Φήμης τὸ μεταφέρει σ' ὅλη τὴν οἰκουμένη. Μὲ τὰ φτωχὰ μου μέσα καὶ σὲ περιορισμένο χρόνον, ἀλλὰ μὲ ἀγάπη καὶ φιλαλήθεια, προσπάθησα νὰ δώσω τὴν εἰκόνα τοῦ πνευματικοῦ ἀγώνα του καὶ νὰ περιγράψω τὶς δυὸ ὄψεις τῆς ἐπιβλητικῆς δημιουργίας του.

Ὁ Καζαντζάκης δὲν ἀξιώθηκε βίο πολὺ μακρό. Ἀλλὰ ἐπειδὴ εἶχε τὴ σοφία ν' ἀφιερῶθει ὀλοκληρωτικὰ στὸ κύριο ἔργο του καὶ νὰ διατηρήσει ἀκμαῖο τὸν τόνο τῆς ψυχῆς του, κατόρθωσε ν' ἀξιοποιήσει τὸ χρόνον ποὺ τοῦ ἀνῆκε ὡς θνητοῦ. Ἀνατρέποντας πρὸς ὄφελός του τὶς συνθήκες ἑνὸς («ἄστοργου αἰώνα»), ἐξομοιώθηκε μὲ τοὺς δημιουργοὺς ποὺ ἔζησαν σὲ εὐδαίμονα χρόνον. Τὸ μέγεθός του τὸ δείχνουν ὁ βίος καὶ τὸ ἔργο του : βίος ποιητῆ, ἀσκητῆ καὶ προφήτη· ἔργο ἀντάξιο τοῦ πόθου του.

Αἰωνία ἡ μνήμη του!

78. («Συνομιλίαι μὲ τὸν Ἐκκερμαν», 11 Ἰουνίου 1825.